

ΠΑΝΔΩΡΑ.

15 ΑΥΓΟΥΣΤΟΥ, 1871.

ΤΟΜΟΣ ΚΒ'.

ΦΥΛΛΑΔΙΟΝ 514

ΠΕΡΙ ΤΗΣ ΙΣΤΟΡΙΚΗΣ ΑΠΟΣΤΟΛΗΣ ΤΟΥ ΕΛΛΗΝΙΣΜΟΥ.

Ολίγοι είναι τὴν σήμερον οἱ μὴ ἀναγνωρίζοντες ὅτι ἡ ἱστορικὴ ἀνάπτυξις τῆς ἀνθρωπότητος ὑπόκειται εἰς τινὰ νόμον. Εἴτε θεωροῦντες τὸ ἀνθρώπινον γένος ὡς μόριον τοῦ καθολικοῦ μηχανισμοῦ τῆς φύσεως, ὅστις δι' ἀναγκαίων συνδυασμῶν παράγει πάντα τὰ φαινόμενα τοῦ κόσμου, τοῦ ἀτόμου, τῆς κοινωνίας, τῆς ἱστορίας, καὶ προβαίνει εἰς τὴν πραγματοποίησιν ἀγνώστου τέλους, εἴτε ἐκλαμβάνοντες πάντα τὰ πεπερασμένα ὄντα ὡς δῆλωσιν μιᾶς ἀπείρου ὑποστάσεως πραγματοποιούσης ἑαυτὴν καὶ ἀποκτώσης βαθμηδὸν συνείδησιν ἑαυτῆς διὰ τοῦ ἀνθρώπου καὶ ἐν τῇ ἱστορίᾳ αὐτοῦ, εἴτε παραδεχόμενοι ἐπὶ τέλους τὴν πνευματικὴν φύσιν καὶ ἐλευθερίαν τοῦ ἀνθρώπινου ὄντος, συνεργοῦντος διὰ τῆς ἰδίας τελειοποιήσεως εἰς τὴν ἐκπλήρωσιν τῶν νόμων τῆς θείας προνοίας, πάντες ὅσοι σπουδαίως ἐπέστησαν τὴν προσοχὴν εἰς τὰς ἱστορικὰς φάσεις τῆς ἀνθρωπότητος, οἱ τε ὕλισται καὶ οἱ πνευθεῖσται καὶ οἱ πνευματικισταί, συμφωνοῦσιν ὅτι ὁ νόμος ὑπάρχει ἐν τῇ

ἱστορίᾳ οὐχ ἦττον ἢ ἐν τῷ ἀτόμῳ καὶ τῇ κοινωνίᾳ, καὶ τὸν νόμον τοῦτον θεωροῦσιν ὡς ἀντικείμενον τῆς ἐπιστημονικῆς μελέτης τῆς ἱστορίας. Διὰ τοῦτο ἡ ἱστορία δὲν εἶναι ἀπλὴ ἀφήγησις καὶ καταγραφὴ γεγονότων, οὔτε δρᾶμα παριστῶν ζωηρῶς τὰς περιπετείας καὶ τοὺς ἀγῶνας τοῦ ἀτομικοῦ καὶ κοινωνικοῦ βίου, οὔτε σύνολον ἀσυναρτήτων καὶ διακεκομμένων σκέψεων περὶ ἠθικῆς καὶ πολιτείας, ἀλλ' ἐπιστῆμη στηριζομένη ὡς πᾶσα ἄλλη ἐπὶ γεγονότων, μορφουμένη διὰ τῆς ἐλλόγου παρατηρήσεως αὐτῶν, καὶ ἐξάγουσα ἐξ αὐτῶν γενικὰς ἀρχὰς διὰ τῆς ἐφαρμογῆς τῆς αὐτῆς μεθόδου, δι' ἧς αἱ ἄλλαι ἐπιστῆμαι μορφώνουσι τὰς ἰδίας αὐτῶν θεωρίας. Καὶ οὐ μόνον περὶ τῆς ὑπάρξεως τοῦ ἱστορικοῦ νόμου συμφωνοῦσιν ἐν γένει οἱ ἐπιστημονικῶς πραγματευόμενοι τὴν ἱστορίαν, ἀλλὰ καὶ περὶ τοῦ κυριωτάτου ἐντάλλματος αὐτοῦ, δηλαδὴ περὶ τῆς ἱστορικῆς προόδου, ἥτις οὐδὲν ἕτερον εἶναι εἰμὴ διηνεκῆς μετάθεσις ἀπὸ τινος ἀτελοῦς καταστάσεως εἰς ἄλλην τελειότεραν, καθ' ὅσον τὴν τελειοποιητικὴν ταύτην πρόδον ἐναργῶς καθορῶσιν εἰς πάσας τὰς χώρας καὶ ἐποχὰς τῆς πορείας τῆς ὁρατῆς κτίσεως, ἥτις ἀπὸ νεφώδους καταστάσεως ἐν ἧ' διορῶνται κατὰ πρῶτον τὰ οὐράνια σώματα, διὰ τῆς βαθμιαίας τούτων συστάσεως καὶ διατυπώσεως, καὶ διὰ τῆς ἐμφανίσεως ἐπὶ τέλους τῆς ἐν τῷ κόσμῳ τούτῳ τριπλῆς τῶν

φωτῶν, τῶν πτηνῶν καὶ τῶν ἀνθρώπων ζωῆς, προβαίνει ἀείποτε ἀπὸ τοῦ ἀορίστου εἰς τὸ ὠρισμένον, ἀπὸ τοῦ ἀπλοῦ εἰς τὸ σύνθετον, ἀπὸ τοῦ ἥττον τελείου εἰς τὸ τελειότερον, ὥστε ἡ ἱστορικὴ πρόοδος τῆς ἀνθρωπότητος δὲν εἶναι εἰμὴ συνέχεια καὶ συμπλήρωσις τῆς καθολικῆς προόδου τοῦ κόσμου.

Ὅτε λοιπὸν μελετοῦμεν τὴν ἱστορικὴν ἀποστολὴν ἔθνους τινός, οὐδὲν ἕτερον ζητοῦμεν ἢ πῶς καὶ μέχρι τίνος ὁ ἰδιαιτέρος ἱστορικὸς βίος τοῦ ἔθνους τούτου συνείπεν εἰς τὴν πραγματοποιήσασιν τοῦ καθολικοῦ προορισμοῦ τῆς ἀνθρωπότητος πρὸς ἐκπλήρωσιν τοῦ ἱστορικοῦ νόμου. Προκειμένου δὲ περὶ τοῦ ἱστορικοῦ βίου τῆς Ἑλλάδος, ἴτοι περὶ τῆς ἱστορικῆς ἀποστολῆς τοῦ ἑλληνισμοῦ, ἀνάγκη νὰ ἐξετάσωμεν πῶς σχετίζεται ἡ Ἑλλὰς πρὸς τὸν προηγηθέντα αὐτῆς ἀνατολικὸν κόσμον, τί ὑπῆρξεν αὐτῆ καθ' ἑαυτὴν, ποίαν ἐξήσκησεν ἐπιρροὴν ἐπὶ τοῦ Ῥωμαϊκοῦ κόσμου, εἰς ποίαν σχέσιν εὐρίσκειται πρὸς τὸν Χριστιανισμὸν, τί ἀπέγινε κατὰ τὸν μεσαιῶνα, κατὰ τί συμμετέσχε τῆς ἐν τῷ ΙΕ' αἰῶνι ἀναγεννήσεως, πῶς συνεργεῖ ὁ ἑλληνισμὸς εἰς τὸν σύγχρονον πολιτισμὸν, πῶς καὶ διατί καὶ τοι ὑποδουλωθεῖσα διετηρήθη ἡ Ἑλλὰς μέχρι τῶν καθ' ἡμᾶς χρόνων, πῶς ἀνέζησε, καὶ ποῖον ἔχει τὴν σήμερον προορισμὸν. Τὸ θέμα εἶναι εὐρύτατον, καὶ μόλις δι' ὀλοκλήρου πονήματος ἡδύνατο νὰ ἐξαντηθῆ εἶναι δὲ περισπούδαστον, διότι συνάπτεται μὲ ὅλην τὴν ἱστορίαν τῆς ἀνθρωπότητος, καὶ διαφωτίζει αὐτὴν θαυμασίως. Ὡς ἐκ τούτου εἰς πᾶν σύστημα φιλοσοφίας τῆς ἱστορίας πρωτίστην θέσιν κατέχει ὁ ἑλληνισμὸς, ἰδιαιτέρως δὲ τὴν ἱστορικὴν ἀποστολὴν τῆς Ἑλλάδος ἐπραγματεύθησαν διάσημοι ἄνδρες ἐκ τῶν ἑτερογενῶν καὶ τινες ἐκ τῶν ἡμετέρων. Τὴν ἱστορίαν τοῦ ἑλληνικοῦ ἔθνους ἀρίστα συνέγραψεν ὁ Κ. Κ. Παπαρρηγόπουλος, οὗ τὸ πόνημα ἐκ τῶν μᾶλλον τιμῶν τὴν ἀναγεννωμένην ἑλληνικὴν διάνοιαν εἶναι μνημεῖον ἄξιον ἔθνικῆς ἐυγνωμοσύνης.

Τὸ πρόσωπον τῆς ἀρχαίας Ἑλλάδος ἐν τῷ δράματι τῆς ἱστορίας διέγραψε μετὰ συντόμου σαφηνείας ὁ ἀοίδιμος Ἰουρρῶς· ποίαν θέσιν κατέχει ἡ Ἑλλὰς ἐν τῇ κατὰ πρόνοιαν τάξει τοῦ κόσμου ἀπέδειξεν ὁ περικλεῆς Γλάδστων· τὴν ἐν Γαλλίᾳ ἐπιρροὴν τοῦ ἑλληνισμοῦ ἐξέθηκε μετὰ σπανίας πολυμαθείας καὶ κομψότητος ὁ διάσημος φιλόλογος Ἑγγερὸς· τὴν θεῖαν ἀποστολὴν τοῦ ἑλληνισμοῦ ἐνέδειξε διὰ συντόμου διατριβῆς ἀγγλιστὶ μεταφρασθείσης καὶ ὁ σοφὸς Μητροπολίτης τῆς Χίου Γρηγόριος. Καὶ ἀναριθμητοὶ μὲν εἶναι οἱ ἀπανταχοῦ τῆς Εὐρώπης πραγματευθέντες καὶ πραγματευόμενοι τὴν ἱστορίαν τῆς φιλοσοφίας, τῶν τεχνῶν, τῶν γραμμάτων, τοῦ θρησκευμένου, τῆς πολιτείας τῶν ἑλλήνων, καὶ ἐξάγοντες ἐξ αὐτῆς μᾶλλον ἢ ἥττον ἐπιστημονικὰ συμ-

περάσματα· ἐκ δὲ τῶν εἰς τὴν φιλοσοφίαν τῆς ἱστορίας ἰδίως ἀσχολουμένων, πλὴν τοῦ Βίκου καὶ τοῦ Βουσιέτου, οὐδεὶς παρεγνώρισε τὴν σπουδαίότητα καὶ ἐπιρροὴν τοῦ ἑλληνικοῦ στοιχείου, ὥστε τὰ μεγάλα συστήματα τοῦ Ἐρδέρου, τοῦ Σχελλίγγου καὶ τοῦ Ἐγέλου παρέχουσιν ἤδη τὰς βάσεις τῆς περὶ ἑλληνισμοῦ φιλοσοφικῆς θεωρίας. Λαθόντες δὲ καὶ ἡμεῖς ἀφορμὴν νὰ διαλάβωμεν πολλαχοῦ τῶν ἀσθενῶν ἡμῶν ἔργων, καὶ ἰδίως κατὰ τὴν παράδοσιν τῆς φιλοσοφίας τῆς ἱστορίας, περὶ τοῦ εἰς πάντας τοὺς Ἕλληνας προσφιλοῦς τούτου θέματος, καὶ ἐσχάτως λαλήσαντες περὶ αὐτοῦ ἐν τῇ ἐνταύθα ἑλληνικῇ Σχολῇ, ἐνομίσσαμεν ὅτι δὲν θὰ ἴτο ἴσως ἀνωφελὲς ἐὰν ἐθέτομεν ὑπὸ τὴν ὄψιν τοῦ κοινοῦ συντομον περὶ αὐτοῦ διατριβὴν, οὐχὶ βεβαίως περιέχουσαν τὴν πλῆρη αὐτοῦ ἀνάπτυξιν, ἀλλ' ἐνδεικνύουσαν τὰς κυριώτερας αὐτοῦ διαιρέσεις, καὶ τὰ ἰδιαιτέρα ζητήματα εἰς ἃ ἀναλύεται, τὴν ἀμυδρὰν ὑπογραφήν, ἐνὶ λόγῳ, τῆς μεγάλης εἰκόνας ἧτις παριστᾷ τὸν ἱστορικὸν βίον τῆς φίλης πατρίδος.

Α.

Καὶ πρῶτον, εἰς ποίαν σχέσιν εὐρίσκειται ἡ ἀρχαία Ἑλλὰς πρὸς τὸν ἀνατολικὸν κόσμον;

Εἰς τὸ ζήτημα τοῦτο διαφόρως πως ἀπαντῶσιν οἱ ἱστορικοὶ φιλόσοφοι. Οἱ μὲν θεωροῦσι τὴν Ἑλλάδα ὡς ἀπλὴν παράτασιν τῆς Ἀνατολῆς, ἐξ ἧς ἔλαβε πάντα τοῦ πολιτισμοῦ τὰ στοιχεῖα, τὸ θρησκευμα, τὰς ἐπιστήμας, τὰς τέχνας, τὴν γλῶσσαν, τὰ γράμματα, καὶ εἰς ὅ,τι εὐγενὲς καὶ ὑψηλὸν ὑπάρχει ἐν Ἑλλάδι· βλέπουσιν ἀντανάκλασιν τρόπον τινὰ τοῦ ἀνατολικοῦ φωτός. Τὴν γνώμην ταύτην παρήγαγεν ἰδίως ἡ ἀπὸ τῶν ἀρχῶν τοῦ αἰῶνος τούτου βαθεῖα μελέτη τοῦ ἀνατολικοῦ κόσμου, καὶ αἱ ἐκ ταύτης πολῦτιμοι καὶ ἀπροσδόκητοι ἀνακαλύψεις, δι' ὧν ἀνευρέθη σχεδὸν ἐξ ὀλοκλήρου ἡ ἀνατολικὴ ἱστορία, καὶ ἀνευρέθησαν αἱ πηγαὶ πολλῶν ἑλληνικῶν στοιχείων. Καὶ καθὼς ἄλλοτε ἐφρόνουν ὅτι πάντα ἦλθον ἐξ Ἑλλάδος καὶ ἐκ Ῥώμης, καὶ ὅτι τὰ πρὸ αὐτῶν ἦσαν σκότος καὶ βαρβαρότης, οὕτω σήμερον οὐκ ὀλίγοι εἶναι οἱ δοξάζοντες ὅτι πάντα σχεδὸν παρέλαβον οἱ Ἕλληνες ἐκ τῶν ἀρχαιοτέρων λαῶν τῆς ἀνατολῆς, καὶ ἰδίως θρησκευτικὰς τινὰς ιδέας καὶ παραδόσεις, ὧν ἄνευ ἀνεξήγητος εἶναι κατ' αὐτοὺς ἡ ὑψηλὴ ἠθικότης καὶ ἡ ἐντέλεια τινῶν ἐκ τῶν ἑλληνικῶν ἔργων. Ἔτεροι δὲ τὴν ἐντέλειαν ταύτην ἔχοντες πρὸ πάντων ὑπ' ὄψιν, καὶ οὐδὲν ἀνώτερον αὐτῆς ἢ ἴσον πρὸς αὐτὴν οὔτε πρὸ τῶν ἑλλήνων οὔτε μετ' αὐτοὺς ἀπαντῶντες ἐν τῇ ἱστορίᾳ, ὁμολογοῦσι τὸ αὐτοφύεθ καὶ πρωτότυπον τῆς ἑλληνικῆς διανοίας, ἐλαττοῦσιν ὡς ἐκ τούτου τὴν ἐπ' αὐτῆς ἐπιρροὴν τῆς Ἀνατολῆς, καὶ τὸν ἑλ-

ληνισμὸν θεωροῦσιν οὐχὶ ὡς παράτασιν τοῦ ἀνατολικοῦ κόσμου, ἀλλὰ μᾶλλον ὡς στοιχεῖον ἀν-ίθετον πρὸς αὐτόν. Μέχρι τίνος ἀληθεύουσι, καὶ πῶς δύναται αἱ ἐναντία αὐταὶ γνώμαι νὰ συμβιβασθῶσιν, ἴσως θέλομεν δυνῆθαι νὰ ἴδωμεν ὅπως οὐ σαφέστερον ἀφ' οὗ ἐξετάσωμεν τί εἶναι κατὰ τὸ σύνολον αὐτοῦ ὁ ἀνατολικὸς κόσμος.

Ἡ ἱστορία τοῦ ἀνατολικοῦ κόσμου περιλαμβάνει πολλοὺς αἰῶνας, πολλοὺς λαοὺς, καὶ ἐκτείνεται ἐπὶ χώραν μεγίστην, ὅλην τὴν Ἀσίαν καὶ μέρος τῆς Ἀφρικῆς. Ἐν τῇ Ἀνατολῇ αἱ δυνάμεις καὶ τὰ προ-όντα τῆς φύσεως οὐχ ἥττον ἢ τὰ ἔργα τοῦ ἀνθρώπου ἔχουσι τι κολοσσιαῖον καὶ καταπληκτικόν. Ἀπέραντοι ἐπικράτειαι, μεγάλα βασίλεια, ἀναριθμητοὶ δυναστεῖαι, παντοῖα θρησκείματα, κτίρια ὑπερμεγέθη συνταυτιζόμενα ἐνίοτε μετ' αὐτῆς τῆς φύσεως, συστήματα φιλοσοφικὰ εὐρύτατα, ποιήματα ἀτελεύτητα, πάντα κατὰ πρῶτον ἐκπλήττουσι καὶ διεγείρουσι θαυμασμὸν, ἀπέναντι δὲ τοῦ μυστηριώδους τούτου μεγαλείου τὰ ἔργα τῶν ἑλλήνων φαίνονται τρυφῆ ἀθύρματα τῆς νεότητος. Ἀλλ' ἐὰν ἐξετάσωμεν κατὰ μέρος καὶ παρὰ τοῖς διαφορῶσι λαοῖς τῆς ἀνατολῆς τὸ θρησκευμα, τὴν κοινωνίαν, τὴν πολιτείαν, τὴν φιλοσοφίαν, τὴν ποίησιν, τὰς εἰκαστικὰς τέχνας, ἐὰν παραβάσωμεν τὰ στοιχεῖα ταῦτα πρὸς τὰ ἐν Ἑλλάδι, ἐὰν πρὸ πάντων ζητήσωμεν τίνα ἐκ τῶν στοιχείων τούτων ἐπέζησαν εἰς τοὺς λαοὺς παρ' οἷς ἀνεπτύχθησαν, καὶ μετεδόθησαν εἰς τοὺς νεωτέρους, καὶ διακένουσιν ὡς στοιχεῖα τοῦ συγχρόνου πολιτισμοῦ, θέλομεν ἀναγκασθῆναι νὰ ὁμολογήσωμεν ὅτι πλὴν ἐνός καὶ μόνου περὶ οὗ θέλομεν λαλήσει κατωτέρω, πάντα τὰ ἄλλα ἐπενήργησαν μὲν ἐμμέσως εἰς τὸν ἀνθρώπινον πολιτισμὸν διὰ τῆς μᾶλλον ἢ ἥττον ἀποτελεσματικῆς αὐτῶν ἐπιρροῆς ἐπὶ τοῦ ἑλληνισμοῦ, ἣν δὲν δυνάμεθα ν' ἀρνηθῶμεν, ἀλλ' ὀφείλομεν νὰ ὀρίσωμεν ἀκριβῶς, δὲν διεσώθησαν δὲ ὡς ζῶντα εἰληθῆς τῆς ἀνθρωπίνης ἐνεργείας καὶ τελειοποιήσεως ἐν τῇ καθολικῇ ἱστορίᾳ, καὶ ὡς ἐκ τούτου δικαιοῦμεθα νὰ ἐλαττώσωμεν τὴν συνήθως ἀποδιδόμενην αὐτοῖς ἱστορικὴν ἀξίαν, ἐὰν αὕτη ἀναλογῆ πρὸς τὴν μᾶλλον ἢ ἥττον μεγάλην ἐπιρροὴν τῶν λαῶν εἰς τὰς τύχας τῆς ἀνθρωπότητος, καὶ ἐὰν ἱστορικώτεροι εἶναι ἐπομένως οἱ λαοὶ οἱ πλείονα ἐκ τῶν ἰδίων στοιχείων μεταδίδοντες εἰς τοὺς μεταγενεστέρους.

Ἰπὸ τὴν ὄψιν ταύτην θεωροῦντες καὶ κατὰ τὴν ἀρχὴν ταύτην σταθμίζοντες τὰ κοινωνικὰ στοιχεῖα τῶν Ἰνδῶν, τῶν Μήδων, τῶν Φοινίκων, τῶν Ἀσσυρίων, τῶν Βαβυλωνίων, τῶν Αἰγυπτίων, τῶν Καρχηδονίων, τί εὐρίσκομεν ἐν αὐτοῖς; Κατὰ μὲν τὸν κοινωνικὸν ὀργανισμὸν, τὴν ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον διαίρεσιν εἰς κλάσεις, δεσμευούσας ἐν παραβάσει τῆς

ἐν τῷ δικαίῳ ἰσότητος τὴν ἀτομικὴν ἐνεργίαν καὶ πρωτοβουλίαν, ἐν αἷς οὔτε ἔχνος ἐλευθερίας, κατὰ δὲ τὴν πολιτείαν, δεσποτισμὸν καὶ τυραννίαν ἀπάνθρωπον. Ἐὰν δὲ συνδυάσωμεν τὸν κοινωνικὸν καὶ πολιτικὸν ὀργανισμὸν πρὸς τὸ θρησκευμα, κατανοοῦμεν εὐκόλως ποία βιομηχανία, ποία ἐπιστήμη, ποία τέχνη ἐμελλόν νὰ προκύψωσιν ἐκ τοῦ συνδυασμοῦ τούτου. Τὸ θρησκευμα ἴτο ἡ λατρεία τῆς φύσεως, τοῦ ἡλίου, τῶν ἀστέρων, τῶν ποταμῶν, τῶν ζώων, ἕτινα παραλόγως ἐθεοποιεῖντο καὶ δι' ἐτι παραλογωτέρας λατρείας ἐθεραπεύοντο, οὐδὲν οὔτε θεῖον οὔτε ἀνθρώπινον ἰδανικὸν προῖστατο πρὸς ἀνάτασιν τοῦ πνεύματος, ἐξευγένισιν τοῦ αἰσθήματος καὶ προοδευτικὴν τελειοποίησιν· ὅθεν ὁ γενικώτερος χαρακτήρ τῶν ἀνατολικῶν θρησκευμάτων εἶναι εἶδος τι πανθεισμοῦ μᾶλλον ἢ ἥττον προφανοῦς, καὶ καθ' ἡμᾶς πολὺ ἀπατώνται οἱ φρονούντες, ὅτι τὰ θρησκευματα ταῦτα περιέχουσι τὰς θεμελιώδεις ἐννοίας τῆς ἀληθοῦς θρησκείας. Δυνατὸν μὲν νὰ ὑποφάσκωσιν ἐνιαχοῦ σπινθηρὸς ἀληθείας οἰοεῖ πεπλανημέναι ἀκτίνες τοῦ ἡλίου τῆς θείας ἀποκαλύψεως, διότι πρὸς τοὺς ἄλλοις ἢ πλήρης καὶ πάσης ἀληθείας ἀμιγῆς πλάνη οὐδαμοῦ ὑπάρχει, καὶ οὐδέποτε διαρκεῖ, ἅμα δὲ ἐπιμελῶς ἀναλύσωμεν τὰ στοιχεῖα τῶν θρησκευμάτων τούτων, καὶ εἰς τὴν ὑπόστασιν αὐτῶν ἐμβασθῶμεν, καὶ πρὸ πάντων ἅμα παραβάσωμεν αὐτὰ πρὸς τὸν Μωσαϊσμὸν καὶ τὸν Χριστιανισμὸν, πειθόμεθα ὅτι τὸ μέτρον τῆς θρησκευτικῆς διανοίας τῶν λαῶν ἐκείνων ἴτο ἡ λατρεία τῆς φύσεως καὶ οὐδὲν περαιτέρω. Καὶ αὕτη ἡ διὰ τοῦ Βουδαϊσμοῦ ἀναμόρφωσις τοῦ Βραχμανισμοῦ, ἣν ἐθεώρησάν τινες ὡς συγγενῆ πρὸς τὴν χριστιανικὴν διδασκαλίαν, ἐὰν ἐξετασθῆ οὐχὶ κατὰ τὴν ἐξωτερικὴν ὁμοιότητα ἀλλὰ κατὰ τὴν οὐσίαν καὶ τὸ πνεῦμα καὶ τὰ ἀποτελέσματα αὐτῆς, ἀπέχει τῆς θρησκείας τοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ, ὅσω τὰ σκαιὰ ἔργα τῶν ἀνθρώπων διαφέρει τῶν θεῶν ἔργων. Ἡ δὲ ἐκ τοιούτων θρησκευμάτων προκύψασα ἱεροκρατία ἐπέθετεν εἰς τὸν κοινωνικὸν καὶ πολιτικὸν δεσποτισμὸν θεῖαν ἐπικύρωσιν. Ἡ βιομηχανία ἀναντιρρήτως ἀνεπτύχθη, διότι τοῦτο ἀπαιτεῖ ἡ ἀνάγκη τοῦ βίου, ἐφθασε δὲ κατὰ τινὰ τῶν ἔργων αὐτῆς καὶ εἰς σχετικὴν τινὰ τελειότητα· διὰ τῆς ναυτιλίας διεκρίθησαν λαοὶ τινες, καὶ ἰδίως οἱ Φοινίκες οἱ περιπλεύσαντες πᾶσαν τὴν τότε γνωστὴν οἰκουμένην, καὶ πανταχοῦ διασπείροντες τὰς ἀποικίας τῶν ἀλλὰ καθ' ὅσον δυνάμεθα νὰ εἰκάζωμεν ἐκ τινῶν ἀνατολικῶν προϊόντων, εἰ καὶ διακρινόμενον ἐνίοτε διὰ τῆς λεπτότητος καὶ τῆς πολυτελείας, ἡ βιομηχανία τῶν ἀνατολικῶν λαῶν διέμεινε καὶ παρά τισιν ἐξ αὐτῶν διαμένει εἰσέτι ἀτελής καὶ στάσιμος. Οὐδὲ προώδευσε παρ' αὐτοῖς ἐπὶ πολὺ αἱ ἐπιστήμαι

καὶ αἱ τέχναι. Θεωρίας τινὰς ἐπιστημονικὰς, γεωμετρικὰς ἰδίως καὶ ἀστρονομικὰς, εὐρίσκομεν ἐν τῇ μυστηριώδει σοφίᾳ τῶν πρώτων ἐκείνων λαῶν καὶ πρὸ πάντων τῶν Αἰγυπτίων, ἀλλ' αἱ ἐπιστῆμαι δὲν γεννῶνται βιώσιμοι εἰμὴ ἐκ τῆς φιλοσοφίας, καὶ δὲν ζῶσιν εἰμὴ εἰς τὸν αἴρα τῆς ἐλευθερίας. Ἡ δὲ φιλοσοφία τῆς Ἀνατολῆς, ὅσῃ καὶ ἂν θαυμάζεται ὑπὸ τινῶν, δὲν δύναται νὰ θεωρηθῆ εἰμὴ ὡς ἡ ἐμδρωμένη κατάστασις τῆς ἀληθοῦς ἐπιστήμης, διότι οὔτε ἀποσπᾶται ἐντελῶς τῆς θρησκείας ἀφ' ἐνὸς καὶ τῆς ποιήσεως ἀφ' ἑτέρου, οὔτε παρήγαγεν ἐναργεῖς καὶ θετικὰς διδασκαλίας δυναμένας νὰ χρησιμεύσωσιν ὡς θεμέλια περικριτέρων ἐπιστημονικῶν κατασκευῶν. Πάντα σχεδὸν τὰ φιλοσοφικὰ δόγματα ἐνυπάρχουσιν ἐν τῇ ἀνατολικῇ φιλοσοφίᾳ, ἀλλ' ἀδιάκριτα καὶ συγκεχυμένα ἐνίοτε ἐν τινὶ συγκρητισμῷ, οὐδ' ἐκφανεστέρως χαρακτηρ εἶναι ἡ αὐτὴ ἐκείνη συνταύτισις τοῦ ἀνθρώπου καὶ τῆς φύσεως, ἣτις διακρίνει τὸ θρησκευμα, καὶ ἦν ἐπιφέρει ἡ κοινωνία καὶ ἡ πολιτεία. Οὐδὲ ἄλλον χαρακτηρ ἠδύνατο νὰ ἔχουσιν ἡ ποίησις καὶ ἡ καλλιτεχνία. Ἡ ποίησις ἔχει ἐνίοτε μεγάλας κληρονομίας, ὡς ἔχει σπινθηρὰς ἀληθείας τὸ θρησκευμα' ἀλλ' ἐὰν παραβάσωμεν τὰ ἔργα αὐτῆς πρὸς τοὺς νόμους τοῦ καλοῦ τοὺς ὁποίους ὀρίζει ἀκριβῶς ἡ ἐπιστήμη, καὶ πρὸς τὰ παραδείγματα τοῦ καλοῦ, ἅτινα παρήγαγε βραδύτερον ἢ προνομιούχως διάνοια τῶν ἡμετέρων προγόνων, εἰς μάτην θέλωμεν ζητῆσαι εἰς αὐτὰ τὴν ὑπέροχον ἀλήθειαν τῆς ὑποστάσεως, τὴν καταλληλότητα τῆς μορφῆς, τὸ σύμμετρον, τὸ ἔρρυθμον, τὸ ἰδανικόν, τοὺς ὅρους ἐνὶ λόγῳ τῆς ἀληθῶς μεγάλης ποιήσεως. Καὶ ἡ ἀποδείξις εἶναι ὅτι καὶ ἀφ' οὗ ἀνεκαλύφθησαν καὶ ἐμελετήθησαν καὶ πολλὰ ἔσχαλασθησαν, δὲν ἔσχυσαν νὰ μεταβάλωσιν οὔτε τὴν καλαισθησίαν τῶν νεωτέρων, οὔτε τὴν θεωρίαν τοῦ καλοῦ, οὔτε τὴν τέχνην, καὶ οὐδὲ ὑπ' αὐτῶν τῶν θαυμασῶν αὐτῶν προτείνονται ὡς ἀξιόμιμητα παραδείγματα. Ἐπὶ δὲ κατώτερα ἀναφαίνονται τὰ προϊόντα τῆς ἀρχιτεκτονικῆς καὶ τῆς γλυπτικῆς καὶ ζωγραφίας. Μόνον καταπληκτικὰ διὰ τὸ μέγεθος εἶναι τὰ πρώτα ὅλως σκαῖα καὶ ἀκαλλῆ, καὶ ἐνίοτε τερατώδη εἶναι τὰ ἄλλα (α), καὶ περὶ τούτου εὐτυχῶς οὐδεὶς ἀμφιβάλλει.

Ἐξ ὧν εἶδομεν μέχρι τοῦδε, τί παρήγαγε λοιπὸν ὁ ἀνατολικὸς κόσμος, καὶ τί παρίδωκεν εἰς τὸν ἑλληνισμόν; Παρήγαγεν ὅ,τι ἠδύνατο νὰ παραγάγῃ ὁ ἀνθρώπος ἐν ἐκείνῃ τῇ χώρᾳ μετὰ τὰ ἰδιαίτερα προσόντα ἐκείνων τῶν φυλῶν, μὴ ζωογονούμενος ὑπὸ τῆς ἐλευθερίας καὶ μὴ φωτιζόμενος ὑπὸ τῆς θείας ἀποκαλύψεως. Ὁ ἀνατολικὸς κόσμος εἶναι ἡ μακρὰ καὶ ἐπίπονος προσπάθεια τῶν πρώτων φυλῶν τοῦ ἀνθρωπίνου γένους, ἵνα ἀποσπασθῶσι τῶν κόλπων

(α) Ὁρ. Φιλ. Μελ. σελ. 182 κλ. 218 κλ. καὶ 253.

τῆς φύσεως, εἶναι ἡ παρασκευὴ τῆς πρώτης ὕλης ἢ ἐμελλε νὰ διατυπώσῃ ἀλλαχού ἄλλη φυλὴ, ἄλλος καλλιτέχνης. Ἡ πρώτη αὕτη ὕλη εἶναι πλουσία, πολῦτιμος καὶ ἐνίοτε μεγαλοπρεπής· ἀλλ' ἔχουσι τι μεγαλοπρεπὲς καὶ τὰ ἀχανῆ ἐκεῖνα λατομεῖται, ἐν οἷς ἀναριθμητοὶ βραχίονες ἐξορύττουσιν ὄγκους μαρμάρων ὑπερμεγέθεις παντοῦ χρώματος, παντοῦ σχήματος, καὶ διεγείρουσιν ἐπίσης τὸν θαυμασμόν οἱ βέροντες ποταμοὶ φλογωδῶν μετάλλων, ἅτινα προετοιμαζόνται εἰς μέλλουσαν ἐργασίαν· ἀλλ' ὅσῃ καὶ ἂν ἦναι ἡ ὕλη αὕτη σπουδαία καὶ χρήσιμος, δὲν ἐφελκύνει τὸν διηνεκῆ θαυμασμόν, τὴν μελέτην καὶ τὴν ἀγάπην τῆς ἀνθρωπότητος. Πάντα τὰ στοιχεῖα τῆς μελλούσης ἀναπτύξεως προϋπάρχουσιν ἐν τῇ Ἀνατολῇ, ἐξ ἧς καὶ τὰς ρίζας τῆς διαλέκτου, καὶ τὰ ψηφία, καὶ τοὺς μύθους, καὶ τινὰς βραδύτους τέχνας, καὶ τινὰς ἐπιστημονικὰς ἀρχὰς παρέλαθεν ἀναντιβῆτως ἡ Ἑλλάς· ἀλλὰ τὰ στοιχεῖα ταῦτα εἶναι συγκεχυμένα, ἀδιάκριτα ἀλλήλων, συνταυτιζόμενα ἐνίοτε ἐν ἐνὶ ὄλῳ, καὶ ἐπιτραπήτω ἡμῖν νὰ ἐπαναλάβωμεν ἐνταῦθα ὅ,τι, «οὔτε τὸν τύπον τοῦ καλοῦ, οὔτε τὴν ἐπιστήμην, οὔτε τὴν τέχνην, οὔτε τὴν ἠθικὴν, οὔτε τὴν πολιτείαν ἔλαβον παρὰ τοῦ ἀνατολικοῦ κόσμου αἱ νεώτεροι κοινωνίαι, καὶ ἐὰν ἢ ἀποκαλύψῃς τοῦ ἐνὸς καὶ μόνου θεοῦ δὲν κατήρητο φωτίζουσα κατὰ πρῶτον τὰ ὕψη ἐκεῖνα τῆς ἱστορίας καὶ δι' αὐτῶν πᾶσαν τὴν οἰκουμένην, ὅλοκληρος ἡ ἐποχὴ ἐκείνη, ὅσῃ μεγάλη καὶ ἂν φαίνεται, ἢ ἠθέλεν εἶσθαι πρὸς ἡμᾶς ὡς μὴ ὑπάρχουσα» (α).

Τῶντι ἐκ τῶν ἀνατολικῶν λαῶν ἀποσπᾶται καὶ ἐν μέσῳ αὐτῶν παρίσταται εἰς ἔχων ἰδιαίτερον καὶ μεγάλην καὶ διακεκριμένην ἀτομικότητα. Δὲν διακρίνεται δὲ οὔτε διὰ τὸ ἀχανὲς τῆς ἐπικρατείας, οὔτε διὰ τὴν πολιτικὴν σοφίαν, οὔτε διὰ τὰ ἔργα τοῦ πολέμου, οὔτε διὰ τὰ προϊόντα τῆς βιομηχανίας, οὔτε διὰ τὴν ἐπιστημονικὴν μάθησιν, οὔτε διὰ τὴν καλλιτεχνικὴν δημιουργίαν· κατὰ ταῦτα ὑπερτεροῦσιν οἱ ἄλλοι· ἀλλ' εἶναι ἀνώτερος πάντων διὰ τὴν ἐμπνεύσαν αὐτὸν θρησκευτικὴν ἰδέαν ἐξ ἧς ἀπορρέει ἡ κοινωνία, ἡ πολιτεία, ἡ ἐπιστήμη, ἡ ποίησις καὶ ὅλη αὐτοῦ ἡ ἱστορία. Εἰς τὸν λαόν τοῦτον, τὸν ἀρχαιότατον πάντων, ἐδόθη νὰ γίνῃ δοχεῖον θείας ἐμπνεύσεως, τῆς ἀποκαλύψεως τῆς ἐνοίας τοῦ ἐνὸς καὶ μόνου θεοῦ τοῦ ποιήσαντος τὸν οὐρανὸν καὶ τὴν γῆν. Καὶ διὰ τοῦτο εἶναι λαὸς ἐκλεκτός, ἱερατικός, περιούσιος. Ἡ ἱστορία αὐτοῦ εἶναι πλήρης θείων κοινωνήσεων, θαυμάτων, ἐπαγγελιῶν καὶ προφητειῶν, εἶναι τρόπον τινὰ διηνεκῆ διάλογος μεταξὺ αὐτοῦ καὶ τοῦ θεοῦ. Διὰ τοῦτο ἀπομονοῦται τῶν ἄλλων λαῶν, εἶναι πολέμιος πρὸς αὐτοὺς, καὶ ἀφ' οὗ ἐπὶ τούτους αἰῶνας διασπάρη εἰς ὅλα τὰ ἔθνη ἐπιμένει εἰς

(α) Ὁρ. Παγδ. 1 Φεβρουαρίου 1868.

τὴν ἀπομόνωσίν του. Ἐγείρει ἕνα μόνον ναὸν, ἐν ᾧ καταθέτει τὸν ἀποκαλυφθέντα αὐτῷ θεῖον νόμον, καὶ ὁ νόμος οὗτος εἶναι ὁ καθάρωτος πάντων, διότι εἶναι ἄμεσος ἀποκάλυψις αὐτοῦ τοῦ θεοῦ. εἰς ἐκ τούτου ἔχει ὁ λαὸς οὗτος συνείδησιν μεγάλης ἱστορικῆς ἀποστολῆς καὶ τὴν προσδοκίαν παγκοσμίου βασιλείας. Ἐὰν δὲ κατὰ τὴν παρούσαν ἐποχὴν τῆς ἀνθρωπίνης ἱστορίας ἐξετάσωμεν τί ἀπέγινεν ἡ θρησκευτικὴ αὕτη παράδοσις τοῦ Ἑβραϊκοῦ λαοῦ, καὶ μέχρι τίνος ἐπληρώθησαν αἱ προφητεῖαι καὶ προσδοκίαι αὐτοῦ, εὐρίσκομεν ὅτι δὲν ἐματαιώθησαν, εὐρίσκομεν ὅτι ἡ ἄλυσις τῶν γεγονότων ποσῶς δὲν διεκόπη, ὅτι ὁ νόμος τοῦ Μωυσῆως ἐπληρώθη διὰ τοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ, καὶ ὅτι ὁ Μωσαϊσμός ἀποτελεῖ μετὰ τοῦ Χριστιανισμοῦ τὴν θρησκευτικὴν πίστιν τῆς ἐκλεκτοτέρας μερίδος τῆς ἀνθρωπότητος. Τὸ μέγιστον τοῦτο γεγονός ὑπερ ἐρίσταται ὅλης τῆς ἱστορίας, δύναται νὰ θεωρηθῆ ὡς ἀπλῶς ἀνθρώπινον ἢ ἀπιστία, ἀλλὰ δὲν δύναται ν' ἀρνηθῆ. Τίνι τρόπῳ δὲ συνδέεται ὁ ἑλληνισμὸς μετὰ τὸν ἰουδαϊσμόν, μετὰ τὴν πρώτην ταύτην φάσιν τῆς θρησκευτικῆς παραδόσεως τῆς ἀνθρωπότητος;

Ὁ ἑλληνισμὸς, ἐν ᾧ πολλὰ παρέλαθεν ἐκ τῶν ἄλλων ἀνατολικῶν λαῶν, οὐδὲν παρέλαθεν ἐκ τοῦ Ἑβραϊκοῦ. Τοῦτο φαίνεται παρὰ ὅσον καὶ σχεδὸν ἀπίστευτον. Καὶ ὅμως ὅσῃ βαθύτερον εἰσδύει τις εἰς τὴν μελέτην τῶν μεταξὺ Ἑλλάδος καὶ Ἀνατολῆς σχέσεων, τόσο μᾶλλον πείθεται ὅτι ὁ ἑλληνισμὸς, λαβὼν τὴν πρώτην ὕλην τῶν ἰδίων ἔργων ἐκ τῶν ἄλλων λαῶν τῆς Ἀνατολῆς οὐδὲν ἔλαθε παρὰ τῶν Ἑβραίων, καὶ μάλιστα ἀντίθεσις παρὰ τῆρα μεταξὺ τοῦ πνεύματος τῆς Ἑλλάδος καὶ τοῦ Ἑβραϊκοῦ. Ἐπειδὴ δὲ οἱ δύο οὗτοι λαοὶ εἶναι, ὁ μὲν ἐν Ἀσίᾳ ὁ δὲ ἐν Εὐρώπῃ οἱ ἱστορικώτεροι, ἡ ἀντίθεσις αὕτη παρίσταται ὡς πρόβλημα ἐγείρον τὴν περιέργειαν καὶ προκαλοῦν τὰς προσπάθειάς τῶν ἱστορικῶν φιλοσόφων. Μὴ δυνάμενοι δὲ τινες ἐξ αὐτῶν νὰ νοήσωσι πῶς ἐν Ἑλλάδι ἡ τέχνη, ἡ ποίησις ἢ φιλοσοφία ἐφθασαν εἰς τόσον ὑψηλὸν βαθμὸν ἀληθείας καὶ καλλονῆς ἄνευ τῆς βοηθείας τῆς Μωσαϊκῆς ἀποκαλύψεως, ἣτις οὐχ ἦττον περιέχει τὴν ὑψίστην ἀλήθειαν καὶ τελειότητα, συνησθάνθησαν τὴν ἀνάγκην νὰ ὑποθέσωσιν ὑποκεκρυμμένην καὶ ἐμμεσόν τινὰ συγγένειαν καὶ ἐπιβρῶν, τὴν ὁποίαν ὅμως τὰ θετικὰ γεγονότα καὶ αἱ βέβαιαι ἱστορικαὶ παραδόσεις δὲν μαρτυροῦσιν. Ἐκ τῆς φαινομένης ταύτης ἀντιθέσεως προήλθε καὶ ἡ ἰδέα ὅτι οὐδὲν ἢ μικρὸν συντείνει εἰς ἠθικὴν μόρφωσιν τῶν νεωτέρων ἢ κλασικῆ παράδοσις βλάπτουσα μᾶλλον ἢ ὠφελοῦσα, καὶ ὅτι μᾶλλον ἢ διὰ τοῦ Ὁμήρου καὶ τοῦ Πλάτωνος πρέπει νὰ ἐκπαιδεύηται ἡ νεότης διὰ τῶν Γραφῶν καὶ τοῦ Εὐαγγελίου. Ἐὰν δὲ περὶ τοῦ σπουδαιοτάτου τούτου ζητήματος ἐπιτρέπηται καὶ εἰς ἡμᾶς νὰ ἐ-

πιφέρωμεν γνώμην, τολμῶμεν νὰ διαχωρισθῶμεν (καὶ ἡ συνέχεις τῆς παρούσης μελέτης θέλει ἴσως τὸ ἀποδείξει,) ὅτι ἡ φαινομένη αὕτη ἐναντιότης μεταξὺ τῆς Ἑβραϊκῆς καὶ τῆς Ἑλληνικῆς παραδόσεως εἶναι μᾶλλον κατ' ἐπιφάνειαν ἢ κατ' οὐσίαν, ὅτι ἡ ἐνδόμυχος καὶ ἀνθρώπινος ὑπόστασις τῆς μιᾶς συνάδει μετὰ τὴν θεῖαν τῆς ἄλλης ὑπόστασιν, ὅτι ἀμφοτέρω ἐπρεπε κατὰ θεῖαν τινὰ βουλήν, τὴν ὁποίαν θέλομεν ἴδει βραδύτερον ἐν πλήρει ἐνεργείᾳ, ν' ἀναπτυχθῶσιν ἀνεξάρτητοι ἀλλήλων, ἀλλ' ὅτι συναρμολογοῦνται ὡς δύο συνακεραιωτικὰ στοιχεῖα ἐνὸς καὶ τοῦ αὐτοῦ ὄλου, καὶ ὅτι ἡ ἀνεξάρτητος καὶ ὅλως ἀνθρώπινος παραγωγή τοῦ ἑλληνισμοῦ οὐ μόνον δὲν ἀναιρεῖ, ἀλλὰ καταφανεστέρων ποιεῖ ἐπὶ τέλους τὴν μετὰ τοῦ Μωσαϊσμοῦ ὀριστικὴν αὐτοῦ ἀρμονίαν. Οὐδὲ εἶναι αὕτη ἡ μόνη περίπτωσις καθ' ἣν ἐκ τῶν φαινομένων διαφορῶν καὶ ἐναντιῶν ἐξάγει ἡ θεία διαλεκτικὴ τῆς ἱστορίας ἀνωτέρων καὶ εὐρυτέρων ἐνότητα. Τῶντι δύο στοιχεῖα συνιστῶσι πανταχοῦ καὶ πάντοτε πᾶσαν νόησιν καὶ πᾶσαν ἐνεργείαν, ἐν τῷ ἀτόμῳ, ἐν τῇ κοινωνίᾳ, ἐν τῇ ἱστορίᾳ, ἡ ἐλευθερία καὶ ὁ νόμος. Καὶ τὸν μὲν νόμον ἔθηκε διὰ πάντος ὁ θεὸς ἐν τῇ πρώτῃ ἀποκαλύψει, τὴν δὲ ἐλευθερίαν πρώτην, δι' ἣν ἔλαθεν ἐκ τῆς Ἀνατολῆς στοιχείων, ἡ Ἑλλάς ἀνέπτυξεν ἐν τῇ ἱστορίᾳ.

Β΄.

Τὴν ἰδιαίτερον ταύτην ἀποστολὴν τῆς Ἑλλάδος πάντες ὁμολογοῦσιν. Ὁ ἑλληνισμὸς καθ' ὅλα αὐτοῦ τὰ στοιχεῖα, τὴν χώραν, τὴν φυλὴν, τὸ θρησκευμα, τὴν κοινωνίαν, τὴν πολιτείαν, τὴν ἐπιστήμην, τὴν τέχνην, εἶναι ἐν τῇ ἱστορίᾳ ἡ πρώτη ἐμφάνισις τῆς ἀνθρωπίνης ἐλευθερίας.

Τὴν ἐπιβρῶν τῆς χώρας μεγεθύνει τὴν σήμερον ὑπὲρ τὸ δέον ἰδιαίτερα σχολὴ φιλοσοφίας καὶ φιλολογίας στηριζομένη ἐπὶ μόνων τῶν αἰσθητῶν γεγονότων καὶ τῶν ἀναγκαίων αὐτῶν συνδυασμῶν, καὶ ἕκαστον πολιτισμὸν θεωροῦσα ὡς τὸ σύνθετον ἐξαγόμενον τῆς φυλῆς καὶ τῆς χώρας. Ἡ ἐπιβρῶν αὕτη ἐντὸς τῶν νομίμων αὐτῆς ὀρίων, καὶ μετὰ τῆς ἐνεργείας τῆς ἐλευθερίας καὶ τοῦ λόγου συνδυαζομένη, εἶναι ἀληθῆς καὶ ἀναντιβῆτος. Ἡ ἐξωτερικὴ φύσις ἀμέσως καὶ πολλαχῶς ἐπιδρῶσα ἐπὶ τοῦ σώματος ἀντανακλάται διὰ τῶν αἰσθησῶν ἐντὸς τῆς ψυχῆς καὶ ἐνεργεῖ ἐπ' αὐτῆς, καὶ τὰ προϊόντα αὐτῆς ἐπιχρωματίζει. Εἶναι δὲ καὶ αὕτη σχέσις διαφορᾶς ἐν ταῦτῳ καὶ ἀρμονίας μεταξὺ πνεύματος καὶ ὕλης, μεταξὺ τῆς ἐσωτερικῆς ἐνοίας καὶ τῆς ἐξωτερικῆς αὐτῆς παραστάσεως, σπουδαῖα ζητήματα προτείνουσα εἰς τὰς συγγενεῖς ἐπιστῆμας τῆς ζωῆς καὶ τοῦ πνεύματος. Οὐδαμοῦ δὲ ἴσως ἡ ἀρμονία αὕτη προκύπτει καταφανεστέρως ἢ ἐν Ἑλλάδι, ἐνθ' ἡ χώρα

παρίσταται ὡς θέατρον καταλληλότατον εἰς τὴν ἀνάπτυξιν τοῦ κοινωνικοῦ καὶ πολιτικοῦ βίου. Ἀπείρους περιγραφὰς ἔχομεν τῆς Ἑλληνικῆς χώρας, ἀλλ' οὐδεμία δύναται ν' ἀναπληρώσῃ τὴν ἄμεσον ἀντίληψιν. Ὁ ζῶν ἐν Ἑλλάδι συναισθάνεται οὐ μόνον τὸ σῶμα δραστηριώτερον, ἀλλὰ καὶ τὸ πνεῦμα, καὶ δραστηριωτέραν καθορᾷ περὶ ἑαυτὸν τὴν κίνησιν καὶ ζῶν τῆς φύσεως. Ἡ δὲ ζῶν αὕτη οὐδὲν ἔχουσα ὑπερβολικὸν καὶ ἐκρυθμον, παριστᾷ τὴν αὐτὴν κρᾶσιν καὶ ἁρμονίαν ἣν ἔχουσι τὰ ἔργα τῆς τέχνης. Τὸ εὐκράδες τοῦ κλίματος τῆς Ἑλλάδος καὶ τὴν ἐπὶ τοῦ ἀνθρώπου ἀγαθὴν αὐτοῦ ἐπιρροὴν παρετήρησε πρὸ παντός ἄλλου ὁ Ἀριστοτέλης (Πολ. Ζ'. 5'), καὶ εἰς αὐτὸ ἀπέδωκε τὴν προνομιοῦχον φύσιν τοῦ Ἑλλήνου, ὃν ἐθεώρει, ἐὰν τύχῃ πολιτικῆς ἐνότητος, δυνάμενον νὰ ἀρχῇ πάντων. Τὰ δὲ βιομηχανικὰ καὶ καλλιτεχνικὰ τῆς φύσεως προτερήματα τίς ὁ μὴ ἀναγνωρίζω; Ἡ Ἑλλάς πανταχοῦ διακόπτεται ὑπὸ ὄρεων καὶ κοιλάδων, ἢ θάλασσαν πανταχοῦ εἰσέρχεται καὶ συνενεῖ, ἀντὶ νὰ διαίρησθαι, καὶ ἐτι μᾶλλον ζωογονεῖ τὴν γῆν ἀντανεκλώσασα τὸ μοναδικὸν μειδίωμα τοῦ Ἑλληνικοῦ οὐρανοῦ. Πανταχοῦ ἐμφαίνεται ἐνέργεια καὶ ποικιλία καὶ κίνησις ἀποδιώκουσαι τὴν ἀδράνειαν, τὴν μονοτονίαν, τὴν στασιμότητα καὶ προκαλοῦσαι παντοίαν βιομηχανικὴν ἀνάπτυξιν. Πάμπορος εἶναι ἡ γῆ τῆς Ἑλλάδος καὶ εἰς τοὺς κόλπους αὐτῆς ἀποταμιεύει θησαυροὺς ἀνεκτιμήτους· τὸ δὲ χρήσιμον αὐτῆς συνδυάζεται μετὰ τοῦ καλοῦ, ὡς εἰς τὰ ἔργα τῆς ἀρχαίας καλλιτεχνίας. Τὸ πρόσωπον τῆς χώρας περιορίζουσι γραμμαὶ καθαρῶταται ἁρμονικῶς συναπτόμεναι, καὶ εἰς τὴν ὑπογραφήν τῶν ὄρεων καὶ τῶν νήσων ὁ οὐρανὸς ἐπιχέει φωτεινότερα χρώματα παραλλάσσοντα κατὰ τὰς ὥρας τῆς ἡμέρας διὰ γλυκυτάτων ἀποχρῶσεων, διὰ νυκτὸς δὲ ἀκτινοβολεῖ κατάστερος καὶ οἶνει εὐνοικῶς προσεγγίζων εἰς τὰ ὄματα τῶν θνητῶν, ἀνυψοῖ πρὸς ἑαυτὸν τὴν διάνοιαν καὶ τὴν καρδίαν.

Ἐὰν δὲ ἐπρόκειτο νὰ χαρακτηρίσωμεν δι' ὀλίγων τὴν φυλὴν ἥτις πρώτη ἐγκατέστη ἐν τῇ προνομιοῦχῃ ταύτῃ χώρᾳ, ἠθέλομεν ἐνδείξει ὡς μὲν πρὸς τὰ σωματικὰ αὐτῆς γνωρίσματα τοὺς ἀνδριάντας, ὧν ὁ ἰδανικὸς τύπος ἦτο ὁ κανὼν τοῦ Πολυκλείτου, ὡς δὲ πρὸς τὰ νοητικὰ καὶ ἠθικὰ, ἠθέλομεν ἀναγάγει αὐτὰ εἰς τὴν δύναμιν τοῦ κατανοεῖν καὶ εἰκάζειν τὴν ἁρμονίαν τοῦ ἀληθοῦς καὶ τοῦ καλοῦ, ἥτις συνεπιφέρει καὶ τὴν πράξιν τοῦ ἀγαθοῦ. Πρὸς τοῦτο ἀπαιτεῖται ἀκριβῆς καὶ ζωηρὰ ἀντίληψις, ὀρθὴ κρίσις, λόγος αὐστηρὸς, φαντασία χρωματίζουσα τὸ ἰδανικὸν τοῦ λόγου καὶ εὐπρεπῶς ἐκφράζουσα αὐτὸ διὰ τῆς τέχνης, καὶ θέλησις σταθερὰ καὶ ἀνεξάρτητος. Τὰ προτερήματα ταῦτα δὲν ὑπῆρχον ἐν πᾶσι τοῖς Ἑλλήσι ἐξ ἴσου, ἀλλ' ὑπῆρχον καὶ ἐν τοῖς ἐκλεκτοῖς

αὐτῶν κατ' ἀνώτατον βαθμὸν, ἄλλως δὲν θὰ εἴχομεν τὸν Ὀμηρον, τὸν Πλάτωνα, τὸν Φειδίαν, τὸν Σωκράτη, τὸν Φωκίωνα, τὸν Ἀριστείδην. Μακρὰν δὲ ἀφ' ἡμῶν ἡ ἰδέα ὅτι αἱ ἀρεταὶ αὐταὶ ἦσαν ἀμιγῆς ἐλαττωμάτων, καὶ ἐὰν ταῦτα, ὅτε δὲν εἶναι ἐλλείψεις, εἶναι ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον καταχρήσεις φυσικῶν ἀρετῶν, εὐκόλον νὰ ἴδῃ τις πῶς ἡ δξύτης τοῦ νοῦς λ. χ. μεταβάλλεται εἰς σοφιστεῖαν κατὰ τὴν νόησιν, καὶ ῥηδιουργίαν κατὰ τὴν πράξιν, καὶ ἡ ἀνεξαρτησία τῆς θελήσεως μεταπίπτει εἰς ἀγέρωχον ἐγωῖσμόν καὶ εἰς πνεῦμα στασιαστικὸν καὶ ἐπιβουλον. Καὶ αἱ μὲν ἀρεταὶ παρήγαγον πᾶν τὸ ἀληθὲς καὶ καλὸν καὶ ἀγαθὸν τοῦ Ἑλληνισμοῦ, τὰ δὲ ἐλαττώματα, κρίμασιν οἷς οἶδε Κύριος, ἐπέφερον ἐπὶ τέλους τὴν διαφθορὰν αὐτοῦ καὶ τὴν πτώσιν. Οὐδὲ λαλοῦντες περὶ Ἑλληνικῆς φυλῆς ἀγνοοῦμεν τὰς ποικιλίας τῶν κατὰ τόπους Ἑλληνικῶν κοινωνιῶν ὡς πρὸς τὴν καταγωγὴν, τὴν τέχνην, τὴν διάλεκτον, τὴν πολιτείαν, ὅσας ἐπιμελῶς ἐρευνᾷ καὶ ἀκριβῶς διακρίνει καὶ ἐπὶ μᾶλλον διαφωτίζει ἡ πολυμαθεῖα τῶν ἱστορικῶν καὶ φιλολόγων, ἀλλὰ φρονοῦμεν ὅτι καὶ αἱ ποικιλίαι αὐταὶ εἰς τὴν ἐνότητα τοῦ Ἑλληνισμοῦ ὑπαγόμεναι, συνιστῶσι μετ' αὐτῆς τὴν ὀλικὴν τοῦ Ἑλληνισμοῦ ἁρμονίαν.

Συνδυασμὸς τῆς χώρας καὶ τῆς φυλῆς ἦτο τὸ θρησκευμα. Ἡ μακρὰ οἰκειότης ἣν ἔχομεν πρὸς τὴν ἀρχαίαν μυθολογίαν καθιστᾷ ἡμᾶς ἀναισθητοὺς πρὸς τὸ μοναδικὸν κάλλος τοῦ Ἑλληνικοῦ τούτου δημοουργήματος. Ὅπως τὸ νοήσωμεν ἐντελῶς, ἀνάγκη ν' ἀνατρέξωμεν διὰ τῆς φαντασίας εἰς τὴν ἐποχὴν καθ' ἣν αἱ Ἑλληνικαὶ θεότητες ἀνεφάνθησαν κατὰ πρῶτον πλῆρεις ζωῆς καὶ χάριτος καὶ εὐρυθμίας. Ἡ δξυδερκεία τῆς νέας κριτικῆς δὲν ἐξήντηλησεν εἰσέτι τὰς σοφὰς προσπάθειάς αὐτῆς πρὸς διαφώτισιν τῆς ὑποκεκρυμμένης ὑπὸ τοὺς μύθους ἐνοίας. Λαθοῦσα ὡς βοηθὸν τὴν συγκριτικὴν γλωσσολογίαν, ἀναζητεῖ διὰ τῆς ἐτυμολογίας τὴν πηγὴν καὶ σημασίαν τῶν διαφόρων θεοτήτων, καὶ ποῦ μὲν ἀνακαλύπτει κοσμογονικὰς, ποῦ δὲ φυσικὰς καὶ ἠθικοπολιτικὰς ἰδέας, ἀλλὰ καὶ μετὰ τὴν ἀνατομικὴν ταύτην ἀνάλυσιν διαμένει καὶ ἐτι μᾶλλον διαλάμπει τὸ εὐφυὲς τῆς ἐπινοίας, τὸ σοφὸν τῆς διαπλάσεως, ἡ ἀλήθεια καὶ ἡ ζῶν τῆς ἐξωτερικῆς καλλονῆς. Τοσαύτην δὲ ἐξήσκησεν ἡ ἀρχαία μυθολογία ἐπὶ τοῦ πνεύματος τῶν νεωτέρων ἐπιρροὴν, καὶ τοσοῦτον ζωηρὰν ἐνεποίησεν ἐντύπωσιν, ὥστε ἐχρησιάσθη ῥιζικῆ κατὰ τῶν κλασικῶν ἐπανάστασις καὶ ἡ ἀπὸ θεμελιῶν ἀνακαινίσις τῆς ἐπιστήμης τοῦ καλοῦ, ἵνα κλονισθῇ τὸ κράτος αὐτῆς, καὶ οὐχ ἦττον δὲν ἐθραύσαμεν εἰσέτι ὀλοτελῶς τὴν χροσὴν ἄλυσιν τῶν θεῶν τοῦ Ὀλύμπου, τὰ σκῆπτρα τοῦ Διὸς, τὰ βέλη τοῦ Ἔρωτος, τὴν λύραν τοῦ Ἀπόλλωνος, καὶ τῆς Ἀθηνᾶς τὸ δόρυ καὶ τὴν ἀσπίδα. Ἄπορον δὲ εἶναι, ὅτι καὶ ἂν λέγουσιν, ἐὰν

ποτε θέλει ἐκλείψει πᾶσα χρῆσις τῆς μυθολογίας κατὰ τὴν ποίησιν καὶ τὰς εἰκαστικὰς τέχνας, διότι, ἂν καὶ ὡς θρησκευτικὴ ἀλήθεια κατεστράφη διὰ παντός, καὶ διεσκεδάσθη ὡς σκιά πρὸς τὸ φῶς τοῦ Εὐαγγελίου, ὡς ἀνθρώπινον ὅμως ἐπιπόημα, ὡς εἰκόνας καὶ προσωποποιήσις τῶν δυνάμεων τῆς φύσεως, τῶν παθῶν τῆς καρδίας καὶ ὑψηλῶν τιῶν ἀληθειῶν τῆς ἠθικῆς καὶ τῆς ἐπιστήμης, οὐδέποτε θέλει παύσει ἐλκύνουσα πρὸς ἑαυτὴν καὶ θέλγουσα τὰ ἐκλεκτότερα πνεύματα, καθ' ὅσον πρὸς τοὺς ἄλλοις συνταυτίζεται μετὰ τὰ πλεῖστα προϊόντα τῆς Ἑλληνικῆς καλλιτεχνίας, ἥς τὸ κράτος, ὡς θέλομεν ἴδει μετ' ὀλίγον, εἶναι καθολικὸν καὶ ἀθάνατον. Ἀλλ' ἐν τοσοῦτῳ εἰς τί ἀνάγεται τὸ πρῶτον τοῦτο προϊόν τῆς Ἑλληνικῆς μεγαλοίας, καὶ ποῖα τις εἶναι ἡ ἀληθῆς σημασία τοῦ Ἑλληνικοῦ θρησκευματος.

Ἐστερημένοι τοῦ φωτὸς τῆς θείας ἀποκαλύψεως, ὁ ἄνθρωπος ἐλάτρευσε τὰ περὶ ἑαυτὸν καὶ πρὸ πάντων ἑαυτόν. Δὲν ἀμφισβητοῦμεν τὰς διαφορὰς πηγὰς καὶ σημασίας τῶν Ἑλληνικῶν θεοτήτων, οὐδὲ ἀρνούμεθα ὅτι ὑπεράνω τῶν θεῶν, διειδόν τινες τῶν σοφῶν τὸν ἕνα καὶ μόνον Θεόν, ἀλλ' οὐδεὶς δύναται ἐπίσης ν' ἀρνηθῇ ὅτι ἡ ἀρχαία λατρεία παρὰ τὸν κτίστην εἶχεν ἀντικείμενον τὴν κτίσιν, καὶ ἐν μέσῳ αὐτῆς ἐθεοποίησε τὸν ἄνθρωπον, καὶ πρὸς τοῦτο ἀνεβίβασεν αὐτὸν εἰς πᾶσιν τὴν ἐρικτὴν εἰς αὐτὸν ἐντέλειαν, ὅ ἐστιν ἰδανικεῦσε τὸν ἄνθρωπον, χωρὶς ὅμως νὰ τὸν ἀπογυμνώσῃ τῶν παθῶν καὶ ἀδυναμιῶν τῆς ἰδίας αὐτοῦ φύσεως, ἅτινα περιέβαλε καὶ ταῦτα μετ' ἰδανικὴν τινα καθαρότητα. Ὡστε τὸ ἀνθρώπινον ἰδανικὸν παρίσταται κατὰ πρῶτον διὰ τοῦ Ἑλληνικοῦ θρησκευματος ἐπὶ τῆς σκηνῆς τῆς ἱστορίας· τοῦτο εἶναι τὸ πρῶτον προϊόν τῆς συνεργείας τῆς φυλῆς καὶ τῆς χώρας, καὶ τοῦτο ἄς σημειώσωμεν ὡς τὸ πρῶτον ἐξαγόμενον τῆς προκειμένης μελέτης.

Ἐρχονται ἀκολούθως ἀπαιτοῦσαι τὴν προσοχὴν ἡμῶν ἡ κοινωνία καὶ ἡ πολιτεία.

Ἐὰν ἡ ἐλευθερία ἐνέργεια τοῦ ἀτόμου ἀποκαλύπτεται κατὰ πρῶτον ἐν Ἑλλάδι διὰ τοῦ θρησκευματος, οὐχ ἦττον σαφῶς τὴν αὐτὴν ἐνέργειαν μαρτυροῦσιν ἡ κοινωνία καὶ ἡ πολιτεία. Αἱ δεσμεύουσαι αὐτὴν σιδηραὶ καὶ ἀδυσώπητοι κατατάξεις, καὶ ὁ τερατώδης δεσποτισμὸς τῶν ἀνατολικῶν κρατῶν δὲν ἠδύνατο νὰ εὐδοκίμησῶσιν ἐπὶ τοῦ Ἑλληνικοῦ εἰδάρους, ἐνθα πάνταπνεύουσι ζῶν καὶ ἐλευθερίαν, οὐδὲ ἠδύνατο νὰ τὰ ἀνεχθῇ τὸ πνεῦμα τοῦ Ἑλλήνου. Ἐὰν δὲ ἡ ἐλευθερία συνδυάζετο τότε μετὰ τῆς ὑπὸ μόνου τοῦ χριστιανισμοῦ ἐπιβαλλομένης ἀδελφότητος, ἥτις μόνη συναρμολογεῖ ἰσχυρῶς τὴν ἐλευθερίαν μετὰ τῆς τάξεως, καὶ ταύτην ἀσφαλίζει καὶ παγιώνει, ἠθέλομεν ἔχει ἐν Ἑλλάδι τὰ πρῶτα παραδείγ-

ματα τελείας κοινωνίας καὶ ἐλλόγου πολιτείας. Ἀλλ' ἡ ἐλευθερία ἀντιφάσκουσα πρὸς ἑαυτὴν καὶ τοὺς ὄρους τῆς ἰδίας ὑπάρξεως παραγυμνίζουσα, ἐνόμισεν ὅτι ἠδύνατο νὰ στηριχθῇ ἀσφαλέστερον ἐπὶ τοῦ κρητιδώματος τῆς δουλείας. Καὶ τοῦτο ὑπῆρξε τὸ πρῶτον αἷτιον τῆς ὀλιγοβιότητος καὶ τῆς μετέπειτα διαφθορᾶς τῶν Ἑλληνικῶν πολιτευμάτων. Ἡ ἀξιοπρέπεια τοῦ ἀτόμου, ἡ πρὸς τὸ κράτος καὶ τὴν πατρίδα ἀφοσίωσις, αἱ οἰκογενειακαὶ σχέσεις, ἡ ὕλικὴ εὐημερία, ἡ πολεμικὴ ἀνδρεία, ἡ σοφία περὶ τὴν ἐπιστήμην καὶ τὴν τέχνην, ἡ εὐγλωττία, ἡ ἰδιωτικὴ καὶ κοινωνικὴ ἀρετὴ, πάντα ταῦτα διέλαμψαν ἐν Ἑλλάδι μᾶλλον ἢ ἀλλαχοῦ, ἀλλὰ πάντα ταῦτα ἦσαν τὰ προτερήματα τῶν ἐλευθέρων καὶ οὐχὶ τῶν δούλων, καὶ τὰ ἔμψυχα ταῦτα κτήματα, κατ' Ἀριστοτέλην, ἐθεωροῦντο ἀπαραιτήτως ἀναγκαῖα εἰς τὴν ὑπαρξιν καὶ εὐημερίαν τῆς προνομιοῦχου καὶ ἀσυγκρίτως μικροτέρας μερίδος τῶν ἐλευθέρων. Ὅσας λαλοῦμεν περὶ ἀρχαίας ἐλευθερίας καὶ ἀρχαίων πολιτευμάτων, δὲν πρέπει νὰ παραβλέψωμεν τὸ οὐσιώδες γεγονός, ὅτι βάσις πάντων τούτων ἦτο ἡ δουλεία, καὶ ὁ λεγόμενος λαὸς ἦτο, ὡς περὶ Ῥωμαίων ἔλεγεν ὁ Βίκος, *lads κυρίων* (un popolo di signori). Τοῦτο πολλὰ ἐξηγεῖ τῶν ἠθῶν καὶ ἐθίμων τῶν νόμων καὶ τῶν θεσμῶν τῶν ἡμετέρων προγόνων, ἅτινα εἶναι ἄλλως ἀνεξήγητα, καὶ δι' αὐτὸ τοῦτο δὲν ἐφαρμόζονται εἰς τὰς νέας κοινωνίας. Ἡ ἰσότης, ἡ ἰσονομία, ἡ βουλή, ὁ δῆμος, οἱ ἄρχοντες, οἱ δικασταί, οἱ στρατηγοί, αἱ ἀγορεύσεις, τὰ νομοθετήματα, πάντα ταῦτα ἦσαν τὰ στοιχεῖα τοῦ πολιτικοῦ βίου τῶν ἐλευθέρων, καὶ πάντα ταῦτα καθορώμεν ἐν τινὶ ἰδανικῇ τελειότητι ὡς ἀπαυγάσματα τῆς ἀρχαίας δόξης· ἀλλ' ὅπισθεν αὐτῶν ἵσταται σκοτεινὴ καὶ ἀνίλωσις ἡ σκιά τῆς δουλείας. Ἐκ δὲ τῆς ποικιλίας τῶν Ἑλληνικῶν φυλῶν καὶ τῆς ἄκρας διαιρέσεως τῆς χώρας, προέκυψε καὶ εἰς τὸ πρῶτον τοῦτο καὶ μέγιστον κακὸν προσετέθη καὶ ἕτερον, ἡ σμικρότης τῶν κρατῶν καὶ ἡ διηνεκὴς σχεδὸν ἀλληλομαχία. Ἡ ἐσωτερικὴ δουλεία καὶ ὁ ἐξωτερικὸς πόλεμος ὑπῆρχαν αἱ δύο μάλιστα τῆς Ἑλληνικῆς κοινωνίας. Τὸ ἄτομον ἀνεπτύχθη ὅσον οὐδέποτε, ὅσον οὐδαμοῦ, ἀνεπτύχθη ἁρμονικῶς καθ' ὅλα αὐτοῦ τὰ στοιχεῖα, καὶ τὴν θαυμαστὴν κρᾶσιν καὶ ἁρμονίαν τῶν τε σωματικῶν καὶ πνευματικῶν ἀρετῶν, οἷον περιστῶσιν ἐξοχὰ τινα πρόσωπα τῆς ἀρχαίας Ἑλλάδος, εἰς μάτην θέλει ζητήσῃ ἀλλαχοῦ ὁ ἱστορικὸς τῆς ἀνθρωπότητος· ἀλλὰ τὴν διάρκειαν καὶ μονιμότητα τοῦ κράτους δὲν θέλει εὐρεῖ ἐν Ἑλλάδι, διότι τὸ κράτος ὑπεβίβρωσεν ὁ σκόληξ τῆς δουλείας, καὶ τὴν μεγάλην ἐνότητα τοῦ Ἑλληνισμοῦ διετάραττε καὶ διεκώλυεν ἡ ἐριννὺς τῆς διχονοίας. Δὲν διέμεινεν ὡς ἐκ τούτου ἡ Ἑλληνικὴ πολιτεία ὡς στοιχεῖον ζῶν τοῦ καθολι-

κού πολιτισμού της ανθρωπότητας, ὡς δὲν διέμεινεν οὐδὲ τὸ θρησκευμα, ἀλλὰ παρέσχεν, ὡς αἰώνιον διδάγμα, μακρὰν σειράν πειραμάτων παντὸς εἶδους καὶ πάσης ποικιλίας πολιτεύματος, καὶ δι' αὐτῶν ἐχορήγησεν ὕλην καὶ σκέψεις εἰς τὸν μοναδικὸν ἐκείνον νοῦν, ὅστις καὶ τὴν σήμερον θεωρεῖται ὡς μέγιστος διδάσκαλος τῆς πολιτικῆς ἐπιστήμης.

Διελύθη ὡσαύτως καὶ κατ' ἐπιπέδον ὁ ἀρχαῖος πλοῦτος, ἡ ὕλική εὐημερία τῆς Ἑλλάδος καὶ τὸ ἐξωτερικὸν κράτος αὐτῆς, ὅπερ διέδωκε πανταχοῦ διὰ τῶν ἀποικίων τῆς καὶ ἐξέτεινε μέχρι τῶν ἐσχάτων τῆς Ἀσίας ὁ μέγας Ἀλέξανδρος, διότι ἡ μὲν ὕλική εὐημερία δὲν εἶναι εἰμὴ προσωρινή βλάσις ἐφ' ἧς ἐρείδεται τὸ πνευματικὸν μεγαλεῖον, ἡ δὲ ἐπέκτασις τοῦ ἑλληνισμοῦ εἰς τὰς ἐκτὸς τῆς κυρίως λεγομένης Ἑλλάδος ἐπικρατείας, δὲν ἦτο εἰμὴ προπαρασκευὴ πρὸς ἀποδοχὴν καὶ διάδοσιν τῆς χριστιανικῆς διδασκαλίας. Τὸ ὕλικόν στοιχεῖον τοῦ ἑλληνισμοῦ δὲν εἶναι ὅμως ἀνάξιον μελέτης, καὶ διότι καταδεικνύει τὸ μεγαλεπήβολον καὶ ἀνεξάντλητον τῆς δραστηριότητος τοῦ ἡμετέρου γένους, καὶ διότι μαρτυρεῖ καὶ τοῦτο διὰ τῶν ἰδίων αὐτοῦ προϊόντων τὴν ἐπιτυχὴ συνένωσιν τοῦ χρησίου καὶ τοῦ καλοῦ, ὡς τὴν συνένωσιν τοῦ ἀληθοῦς καὶ τοῦ καλοῦ μαρτυροῦσιν ἡ τέχνη καὶ ἡ ἐπιστήμη. Μόνα δὲ τὰ δύο ταῦτα στοιχεῖα διεσώθησαν, εἰ καὶ ἠκρωτηριασμένα, ἐκ τοῦ νουαγίου τῶν αἰώνων, καὶ διέμειναν ὡς ζῶντα στοιχεῖα τοῦ πολιτισμοῦ τῶν νεωτέρων. Τὸ ἀνθρώπινον ἰδανικόν, ὅπερ ἐντελῶς ἐξέφραζεν ἡ θρησκεία καὶ ἡ πολιτεία, ἀνεφάνη καθ' ὅλον τὸ πλήρωμα αὐτοῦ διὰ τῆς ἐπιστήμης καὶ τῆς καλλιτεχνίας.

Οἱ Ἕλληνες δὲν ἀπεχώριζον τὰς ἐπιστήμας ἀπὸ τῆς φιλοσοφίας, τὴν ἀντίληψιν τῶν φαινομένων ἀπὸ τῆς νοήσεως τῶν ὑποστάσεων, καὶ μετὰ τὰ φυσικὰ, ἐπέκεινα τῶν αἰσθητῶν, συνέλαβον τὴν ὑπαρξίν τῶν νοουμένων, καὶ διὰ τούτων προσεπάθησαν νὰ ἐξηγήσωσιν ἐκεῖνα. Ἐντεῦθεν ἡ εὐρεία ἀνάπτυξις τῶν φιλοσοφικῶν δογμάτων καὶ ἡ πρώτη βλάσις πάσης φυσικῆς ἐπιστήμης. Μετὰ τὰς πρώτας κοσμογονικὰς θεωρίας τῶν Ἰωνικῶν καὶ Ἰταλικῶν σχολῶν, ἡ Ἑλληνικὴ φιλοσοφία ἐστήριξε διὰ παντὸς τὸ θεμέλιον τῆς ἐπιστήμης ἐντὸς τῆς ἀνθρωπίνης συνειδήσεως. Ἡ τῆς νοήσεως νόσις δὲν εἶναι τῶν πρῶτον καὶ τὸ θετικώτερον τῶν γεγονότων; αὐτὸς ὁ ἐξωτερικὸς κόσμος δὲν ὑπάρχει πρὸς ἡμᾶς εἰμὴ διὰ τῶν ἐν ἡμῖν ἐντυπώσεων καὶ ἀντιλήψεων, καὶ αὐτὴ ἡ ὕλη, μακρὰν τοῦ νὰ ἴηται ἀθύπαρκτος, δὲν εἶναι εἰμὴ τὸ μέσον δι' οὗ πραγματοποιεῖται καὶ γίνεται ἐπαισθητὴ ἡ ἰδέα. Οὐδὲ ἄλλην ῥοπήν ἠδύνατο νὰ λάβῃ ἡ ἐπιστήμη ἐν τῇ πρώτῃ πατρίδι τοῦ ἰδανικοῦ. Τὴν ἐν τῇ φύσει καὶ ἐν τῷ ἀνθρώπῳ ἰδέαν ἐζήτουν καὶ ὁ

Σωκράτης καὶ ὁ Πλάτων καὶ ὁ Ἀριστοτέλης καὶ πάντες οἱ μεγάλοι σχολάρχαι τῆς Ἑλληνικῆς φιλοσοφίας. Καὶ ποικίλαι μὲν ἀποχρώσεις διακρίνονται κατὰ τὰ δόγματα αὐτῶν, μίξ δὲ καὶ ἡ αὐτὴ ἐν πᾶσι καθορᾶται προσπάθεια. Τὸ ἠθικὸν ἰδανικὸν ἐκπροσωπεῖ ὁ Σωκράτης, πιστὸς εἰς αὐτὸ δι' ὅλου τοῦ βίου διατελέσας, αὐτὸ ἀείποτε διδάξας καὶ ὑπὲρ αὐτοῦ μαρτυρήσας, ὡς ἀνθρώπινος πρόδρομος ἄλλου θείου μαρτυρίου. Τὸ ἰδανικὸν οὐ μόνον τῆς ἠθικῆς, ἀλλὰ καὶ τῆς τέχνης καὶ τῆς ἐπιστήμης καὶ τῆς πολιτείας ἐδίωκε καὶ εἰς τὰς ἀνωτάτας χώρας τῆς θεωρίας περιπτάμενος ἐθήρευεν ὁ δαιμόνιος Πλάτων, καὶ αὐτὴ ἡ μεγλοπρεπὴς θεωρία τοῦ θετικωτάτου τῶν φιλοσόφων δὲν εἶναι εἰμὴ ἡ ἐξηγήσις τῆς διηγετικῆς πορείας τῆς φύσεως πρὸς τὰ ἄνω, πρὸς τὴν κατοχὴν τοῦ τελικοῦ αὐτῆς αἰτίου, ὅπερ εἶναι τὸ ἰδανικὸν τῆς νοήσεως καὶ τῆς μακαριότητος. Καὶ αὐτοὶ δὲ οἱ Ἐπικούρειοι καὶ οἱ Στωϊκοὶ καὶ οἱ Ἐλεᾶται τὴν ἐν τῇ φύσει ἰδέαν εἶχον πάντοτε πρὸ ὀφθαλμῶν, καὶ εἰς τινὰ ἰδανικὸν τύπον τῆς ἀρετῆς καὶ εὐδαιμονίας ἐπανεπαύοντο. Τόσῳ δὲ προσήγγισαν πάντες οὗτοι, διὰ τῆς ἰδίας ἑκαστος περιουσίας, καὶ ἀπὸ ἀντιθέτων σημείων ἐνίοτε ὀρμώμενοι, καὶ εἰς ἐναντίους κατὰ τὸ φαινόμενον σκοποὺς ἀποβλέποντες, τόσῳ προσήγγισαν εἰς τὴν κεντρικὴν ἀλήθειαν, ὥστε ἐκ τῶν πρώτων αὐτῶν ἀρχῶν ἐπήγαγον, καὶ εἰς αὐτὰς σήμερον ἔτι ἀνάγονται πᾶσα λογικὴ καὶ μαθηματικὴ θεωρία, πᾶσα ἐπιστήμη τῆς φύσεως, πᾶσα ἠθικὴ καὶ πολιτικὴ διδασκαλία. Αἱ ἐπιστήμαι διατηροῦσι καὶ σήμερον τὸ ὄνομα, τὰς ἀρχὰς, τὰς μεθόδους αἱ ἐδῶκαν εἰς αὐτὰς οἱ σοφοὶ τῆς Ἑλλάδος· καὶ τινες μὲν διέμεινον σχεδὸν οἷα ὑπ' αὐτῶν ἐμορφώθησαν, ἄλλαι δὲ συνεπληρώθησαν καὶ ἀνεπτύχθησαν καὶ εἰς ἄλλας ὑποδιηρέθησαν, καὶ τινες νέαι προσετέθησαν καὶ ἀδιακόπως προστίθενται· ἀλλ' ὁ χεῖμαρρος οὗτος τῶν ἐπιστημονικῶν γνώσεων ὁ κττακυλίων πάντοτε νέους θησαυροὺς καὶ δι' αὐτῶν γονιμοποιῶν καὶ καθωραϊζῶν τὸν σύγχρονον πολιτισμὸν, εἰς τοὺς κόλπους τῆς Ἑλλάδος ἔχει τὴν πηγὴν του, καὶ ἐκεῖ ἐρρέυσσε καθαρώτερος. Ἐκεῖ περιεβλήθη ἡ ἐπιστήμη τὴν ἀκριβείαν, τὴν σαφήνειαν, τὴν διαύγειαν τῆς ἐκφράσεως, καὶ μετὰ τῆς ποιήσεως διέπλεσε τὴν θεσπεσίαν ἐκείνην διάλεκτον, ἧτις ἔμελλε νὰ ἴηται τὸ διαδοτικὸν ὄργανον τῆς θείας ἀποκαλύψεως, ἐκεῖ κατὰ πρῶτον ὁ ἀνθρώπινος λόγος ἔλαβε καθαρὰν συνείδησιν ἑαυτοῦ, καὶ διηρέυνθη τὸν λόγον τῆς φύσεως καὶ συνησθάνθη τὴν ἀνάγκην καὶ ἐπεκλήθη τὴν ἐμφάνισιν τοῦ θείου λόγου, διότι, ἄ; τὸ εἶπωμεν ἀπὸ τοῦδε, πᾶσα ἡ πνευματικὴ ἐνέργεια τοῦ ἑλληνισμοῦ, εἴτε διὰ τῆς ζητήσεως τοῦ ἀληθοῦς, εἴτε διὰ τῆς ποιήσεως, εἴτε διὰ τῆς πράξεως τοῦ ἀγαθοῦ, οὐδὲν ἔτε-

ρον ἦτο εἰμὴ ἡ διατύπωσις τοῦ ἀνθρώπινου ἰδανικοῦ ὡς φαίνεται ἄλλου ἰδανικοῦ τελειότερου. Ἡ κατ' ἀνθρώπον τελειότης ζωηρότερον καταφαίνεται εἰς τὰ προϊόντα τῆς τέχνης. Καὶ αὐτοὶ ἐκεῖνοι οἱ τινες δὲν ἐκτιμῶσι καθ' ὅλην τὴν ἀξίαν αὐτῶν τὸ θρησκευμα, τὴν κοινωνίαν, τὴν πολιτείαν, τὴν ἐπιστήμην τῶν Ἑλλήνων, ἐκθειάζουσι τὴν ἑλληνικὴν τέχνην. Δύο δὲ στοιχεῖα συνιστῶσι πᾶν καλλιτεχνικὸν ἔργον, ἡ πνευματικὴ ὑπόστασις καὶ ἡ ὕλική μορφή. Καὶ ἡ μὲν ὑπόστασις τῆς Ἑλληνικῆς καλλιτεχνίας ἦτο οἷα προέκυπτεν ἐκ πάντων τῶν κοινωνικῶν στοιχείων καὶ ἰδίως ἐκ τοῦ θρησκευματος. Ὁ θεὸς, ὁ ἡμίθεος, ὁ ἥρωας, ἡ οἰκογένεια, ἡ φυλὴ, ἡ κοινωνία, τὰ πάθη, αἱ ἐννοιαι, τὰ αἰσθήματα τῶν τότε ἀνθρώπων, ἡ δημοσία λατρεία, οἱ ἐξωτερικοὶ πόλεμοι, τὰ ἐσωτερικὰ δράματα, πάντα ἐνὶ λόγῳ τὰ στοιχεῖα τοῦ ἀτομικοῦ καὶ ἐθνικοῦ βίου, καὶ ταῦτα πάντα ἔπρεπεν ἐξ ἀνάγκης νὰ ἔχωσιν ἐν τῇ τέχνῃ λαμπροτέραν τὴν ἰδανικὴν χροιάν ἢν περιεβάλλοντο ἐν τῇ πραγματικότητι, ἐάν ὑπόστασις τῆς καλλιτεχνίας εἶναι ἐκείνη ἡ ἰδανικὴ ἀλήθεια, ἧτις εἶναι τὸ κυριώτερον στοιχεῖον τοῦ καλοῦ ἥτοι τοῦ ὑπερόχου ὄντος. Ἀλλὰ τὸ στοιχεῖον τοῦτο δὲν γίνεται ἡμῖν ὄρατόν κοῖ καταληπτόν, εἰμὴ διὰ τῆς ἐπίσης ὑπερόχου αὐτοῦ μορφῆς ἢ ἐξωτερικεύσεως, καὶ αὕτη εἶναι ἡ λεγομένη πλαστικὴ τελειότης. Κατὰ τὸ στοιχεῖον τοῦτο διακρίνεται ἰδίως καὶ εἶναι τῶν ἀπαράμιλλος ἡ ἑλληνικὴ τέχνη. Εἰς τί δὲ ὑφίσταται ἡ τελειότης αὕτη; εἶναι ἄρα ἀπλῆ τις ἰδιότης ἀνεπίδεκτος ἀναλύσεως, ἢ; ἀντιλαμβανόμεθα διὰ τινος ἰδιαιτέρας αἰσθήσεως χωρὶς νὰ δυνηθῶμεν νὰ δώσωμεν λόγον αὐτῆς διὰ τῆς θεωρίας; Τοῦτο φρονοῦσι τινες μὴ ἐμβαθύναντες ἀρκοῦντες εἰς τὴν ἔρευναν τῶν ὄρων τοῦ καλοῦ καὶ εἰς τὴν μελέτην τῶν ἀρχαίων καλλιτεχνημάτων· ἀλλὰ τοῦτο δὲν δύναμεθα νὰ παραδεχθῶμεν, καὶ πρὸ πολλοῦ ἤδη ἐπειράθημεν ν' ἀποσυνθέσωμεν τὴν πλαστικὴν τελειότητα εἰς τὰ συστατικὰ αὐτῆς στοιχεῖα. Ταῦτα καθ' ἡμᾶς (α) εἶναι ἡ ἀπλότης, ἡ χαρακτηρίζουσα τὰ μεγάλα ἔργα τῆς φύσεως, πολλὰ δι' ὀλίγων ἐκδηλουσα, ἀπλότης γραμμῶν, σχημάτων, λέξεων, ἤχων· β) ἡ ἀφέλεια ἢ ἀποκλείουσα πᾶν βεβιασμένον καὶ ἐπιτετηθευμένον, καὶ κατὰ παντοῖα κινήματα, θέσεις, στάσεις, ἐννοίας, εἰκόνας, αἰσθήματα, τηροῦσα τὴν δυσέφικτον ἐκείνην φυσικότητα δι' ἧς ἡ τέχνη ἀμιλλωμένη πρὸς τὴν φύσιν, οὐχ ἤττον ἀποκρύπτει ἑαυτὴν καὶ λανθάνει καὶ ὀπισθεν αὐτῆς ἐνεργεῖ· γ) ἡ εἴτε ἐν τῇ ὕλῃ εἴτε ἐν τῷ λόγῳ σύμμετρος καὶ ἔρρυθμος ἐκείνη διάταξις, ἐν ἧ οὐδὲν πλέον ἢ ἔλασσαν τοῦ δέοντος, καὶ δι' ἧς μία τις ἐνότης γεννᾷ ἀφ' ἑαυτῆς καὶ δι'

(α) Ὁρ. Φιλοσοφ. Μελέτ. σελ. 163.

ἑαυτῆς τὴν ποικιλίαν· δ) ἡ διαφάνεια τῆς ὕλικῆς μορφῆς, δι' ἧς αὕτη ἐνοῦται καὶ ταυτίζεται τῇ πνευματικῇ ὑποστάσει, καὶ οὐ μόνον δὲν παρεμποδίζει τὴν φανέρωσιν αὐτῆς, ἀλλ' ἀπ' ἐναντίας καθίστα αὐτὴν λαμπροτέραν· καὶ ε) ἡ γαληνιαία χάρις ἢ περιβάλλουσα ὡς ἀτμοσφαῖρα τοῦ ἰδανικοῦ τὰ ἀρχαῖα καλλιτεχνήματα, διότι ἡ γαλήνη αὕτη ἐν τῷ ἰδανικῷ ὑπάρχει, καὶ ἐκεῖθεν κατέρχεται καὶ εἰς αὐτὸ ἀναβιβάζει τὸ πνεῦμα. Τοιαῦτα εἶναι τὰ στοιχεῖα τῆς πλαστικῆς τελειότητος, ἅτινα καθωραϊζοῦσι τὰ ἔργα τῶν ἡμετέρων προγόνων ἐν παντὶ κλάδῳ καλλιτεχνίας, ἐν τῇ ἀρχιτεκτονικῇ, ἐν τῇ γλυπτικῇ, ἐν τῇ ζωγραφικῇ, ἐν τῇ μουσικῇ καὶ ἐν τῇ ποιήσει· τοῦτο ἠδύναμεθα διὰ μακρῶν ν' ἀποδείξωμεν ἀναλύοντες εἴτε ἐν Ὀμηρικῶν ἔπος, εἴτε μίαν τραγωδίαν τοῦ Σοφοκλέους, εἴτε ἕνα νῆον, εἴτε ἕνα ἀνδριάντα. Καὶ ἡ πλαστικὴ αὕτη τελειότης εἶναι τὸ μοναδικὸν καὶ ἀπαράμιλλον πλεονέκτημα τῆς ἀρχαίας τέχνης. Δι' αὐτῆς ζῆ εἰσέτι ἡ τέχνη αὕτη, καὶ διδάσκει, καὶ καθαρίζει τὴν διάνοιαν, καὶ ἐμποεῖ καὶ ῥυθμίζει τὴν φιλοκαλίαν, καὶ μορφώνει τὴν κρίσιν, καὶ κανονίζει τὰ ἔργα τοῦ καλλιτέχνου, ζῆ ὡς αἰώνιος ὑπογραμμὸς, ὡς τύπος ἀπανταχοῦ καὶ πάντοτε ἀξιωματικὸς καὶ ἀξιωματικὸς, καὶ δύναμεθα μετὰ θάρρους νὰ προσθέσωμεν, ὡς τύπος ὅν οὐδέμια τῶν νεωτέρων προσπάθεια κατῴρθωσεν νὰ ὑπερβῇ οὐδὲ ἐντελῶς νὰ πραγματοποιήσῃ.

Ἡ ἱστορία δὲν ἐπαναλαμβάνεται. Ἡ θαυμασία ἐκείνη συνέργεια τοπικῶν, χρονικῶν, καὶ φυλετικῶν στοιχείων ἧτις παρίσταται ἐν τῇ ἀρχαίᾳ Ἑλλάδι, μόνη ἠδύνατο νὰ παραγάγῃ τὴν πρώτην ἐκείνην ἀνάπτυξιν τῆς ἡμετέρας φύσεως ὑπὸ τὸν ἰδανικὸν τύπον τῆς ἀνθρωπίνης τελειότητος. Ὁ ἑλληνισμὸς εἶναι αὐτὸς ὁ ἀνθρωπισμὸς κατὰ τὴν πρώτην ἐμφάνισιν του καὶ κατὰ τὴν ἀνωτέραν αὐτοῦ τελειότητα· διὰ τοῦτο τῆς σήμερον θεωρεῖται ὡς στοιχεῖον ἀπαραίτητον πρὸς τὴν ἠθικὴν καὶ νοητικὴν μὀρφωσιν τοῦ ἀνθρώπου, καὶ humanitas καὶ humaniores litterae ὀνομάζονται αἱ κλασικαὶ μελέται· διὰ τοῦτο ἡ ἐποχὴ ἐκείνη, τὸ ἔαρ τῆς ἱστορίας, οὐδέποτε θέλει ἐπανέλθει, οὐδὲ τὰ προϊόντα αὐτῆς δύναται νὰ ἐπαναλάβῃ ἡ ὀριμάζουσα ἤδη ἀνθρωπότης, ὡς δὲν ἐπαναλαμβάνεται ἡ χάρις καὶ ἡ ἀφέλεια τῆς πρώτης ἡλικίας. Ἀλλ' ὁ ἰδανικὸς οὗτος τύπος τῆς ἀνθρωπίνης τελειότητος δὲν ἔσχυσεν νὰ σώσῃ τὴν ἀνθρωπότητα ἐκ τῆς ἐπελθούσης διαφθορᾶς καὶ ἐξαχρειώσεως. Ἡρεῦνησεν ὁ ἑλληνικὸς νοῦς πάσας τὰς χώρας τοῦ πραγματικοῦ καὶ νοεροῦ κόσμου, ἔθηκε τὰς βλάσεις πάσης μαθηματικῆς καὶ φυσικῆς καὶ λογικῆς ἐπιστήμης, ἀνεγνώρισε νοῦν καὶ λόγον ἐν τῷ κόσμῳ καὶ διείδεν αὐτὸν τὸν Θεὸν, ὠμολόγησεν αὐλὸν καὶ ἀθάνατον τὴν ἀνθρωπίνην ψυχὴν, ἐμελέτησε

τὸ πρόβλημα τοῦ ἀνθρωπίνου προορισμοῦ, καὶ παρεδέχθη τὸν νόμον τοῦ καθήκοντος, καὶ ὑπεβλήθη εἰς τὴν ἀνάγκην τῆς θυσίας ἐν προσδοκίᾳ μελλούσης κρίσεως καὶ δικαιοσύνης, συνησθάνθη τὸν θεὸν ἔρωτα, τὸν ἔρωτα τοῦ ἀπειροῦ ἀγαθοῦ καὶ ἀληθοῦς καὶ καλοῦ, συνέστησε τὰς ἐλευθέρους κοινωνίας, ἐπενόησε σοφὰ νομοθετήματα, τὴν εὐγλωττίαν ἀνύψωσε εἰς ὑπέρτατον βαθμὸν, συνέγραψε διδασκτικὰς ἱστορίας τῶν τότε κοινωνιῶν καὶ παρέδωκε τὰ σοφώτατα τῆς ἠθικῆς καὶ πολιτικῆς παραγγέλματα, τὴν ποίησιν καὶ τὰς τέχνας διέπλεσε κατὰ τὸν καθάρωτατον τοῦ καλοῦ τύπον, ἀνέδειξε πρόσωπα διαλάμποντα διὰ πάσης ἠθικῆς καὶ νοερᾶς ἀρετῆς, καὶ ὅμως οὔτε τὸν ἀληθῆ ἄνθρωπον ἀνεκάλυψεν, οὔτε τὸν ἀληθῆ θεόν, οὔτε τὴν ἀληθῆ μεταξὺ αὐτῶν σχέσιν, οὔτε τοὺς ἀληθεῖς ὄρους τῆς ἠθικῆς καὶ κοινωνικῆς ζωῆς καὶ τὸν ἀληθῆ τοῦ ἀνθρωπίνου γένους προορισμὸν, διὰ δὲ τῆς εὐρέσεως τοῦ ἀληθοῦς, τῆς ποιήσεως τοῦ καλοῦ καὶ τῆς πράξεως τοῦ ἀγαθοῦ, καθ' ἃ μέτρον ἐπετρέπετο αὐτῷ, κατέδειξεν ὁ ἑλληνισμὸς καὶ τὸ ὕψιστον σημεῖον τῆς ἀνθρωπίνης δυνάμεως καὶ ἐν ταύτῳ τὸ ἀνεπαρκὲς τῶν ἀνθρωπίνων μέσων εἰς σωτηρίαν τῆς ἀνθρωπότητος, ὥστε τὸ ἔργον αὐτοῦ δὲν εἶναι εἰμὴ προαίσθησις καὶ ἔφσεις ἄλλου ἰδανικοῦ τελειότερου, ἄλλης ἀληθείας, καὶ καλλονῆς, καὶ ἀρετῆς, ἄλλης τελειότητος, ἣν ὁ θεὸς ἔμελλε ν' ἀποκαλύψῃ βραδύτερον διὰ τῆς ἐνανθρωπίσεως τοῦ θεοῦ λόγου.

Γ'.

Ὁ Ῥωμαϊκὸς κόσμος, καίτοι ἔχων οὐκ ὀλίγα στοιχεία ἴδια κατὰ τὴν χώραν, τὴν φυλὴν, τὴν γλῶσσαν, τὴν κοινωνίαν, τὴν πολιτείαν, εἶναι οὐχ ἦττον κατὰ τὴν πνευματικὴν αὐτοῦ ὑπόστασιν παράτασις τοῦ ἑλληνικοῦ διὰ τοῦτο εὐκολώτερον νοοῦνται καὶ ἐξηγοῦνται δι' ἀλλήλων, καὶ κατὰ τοῦτο λίαν ὀρθῶς ὁ ἔγελος τὴν Ἑλλάδα καὶ τὴν Ῥώμην ἐθεώρησεν ὡς δύο συνακεραιωτικὰ στοιχεία ἐνὸς καὶ τοῦ αὐτοῦ ὅλου, καὶ τὸν Ἑλληνορωμαϊκὸν κόσμον, ὡς μίαν καὶ μόνην ἐποχὴν τῆς ἱστορίας.

Ἐὰν στρέψωμεν τὸ βλέμμα πρὸς τὴν ὠραίαν ἐκείνην χερσόνησον, ἣν διαχωρίζουσιν αἱ Ἄλπεις ἀπὸ τῆς λοιπῆς Εὐρώπης καὶ περιβρέχουσιν ἔνθεν καὶ ἔνθεν τὰ κύματα τῆς Ἀδριατικῆς καὶ Μεσογείου, καὶ προσέξωμεν εἰς τὸ σημεῖον ἔνθα ἠγέρθη ἡ ἀρχαία Ῥώμη, κατανοοῦμεν ἀμέσως ὅτι ἡ χώρα ἐκείνη εἶχε προορισθῆ εἰς κεφαλὴν μεγάλου κράτους. Τὸ Ῥωμαϊκὸν μεγαλεῖον προῆλθεν ἐκ τῆς κατακτῆσεως τῆς Ἰταλίας καὶ βραδύτερον πάσης σχεδὸν τῆς τότε γνωστῆς οἰκουμένης, ἐκ τῆς θαυμασίας ἀναπτύξεως τοῦ ἰδιωτικοῦ καὶ τοῦ δημοσίου δικαίου, ἐκ τῆς πολιτικῆς συνέσεως, ἐκ τῆς στρατηγικῆς τέχνης καὶ

τῆς διοικητικῆς ἐμπειρίας, καὶ ἐκ τῆς μορφώσεως μεγαλοπρεποῦς διαλέκτου, ἣτις διέδωκε τὸν Ῥωμαϊσμὸν καθ' ὅλην τὴν Δύσιν, ὡς ἡ ἡμετέρα διέδωκε τὸν ἑλληνισμὸν καθ' ὅλην τὴν Ἀνατολήν, καὶ ἐχρησίμευσε καὶ αὕτη ὡς ὄργανον τῆς χριστιανικῆς διδασκαλίας. Πρὸς πάντα ταῦτα ἦτο κατάλληλος ἡ χώρα καὶ ἡ φυλὴ. Ἐκείνη μὲν διὰ τὸ εὐκραὲς τοῦ κλίματος καὶ τὴν ἀσθεστεράν οὕτως εἶπειν ἀπόχρωσιν τῆς ζωηρότητος τῆς ἑλληνικῆς φύσεως, αὕτη δὲ διὰ τὴν θετικότητα, τὴν σταθερότητα, τὴν ἐπιμονὴν καὶ τὸ κυριευτικὸν πνεῦμα ἅτινα τὴν χαρακτηρίζουσιν. Ἐρημὴ ἡ Ῥώμη ἐκ μικρῶν ἀρχῶν καὶ ἤρξατο διὰ τῆς μακρᾶς πάλης τῶν πατρικίων συγκεντρούντων ἐν ἑαυτοῖς πᾶσαν ἀτυκὴν πολιτικὴν καὶ θρησκευτικὴν ἀρχὴν, καὶ τοῦ δήμου προσπαθοῦντος ν' ἀποκτήσῃ βαθμηδὸν τὰ φυσικὰ καὶ κοινωνικὰ δικαιώματα. Ἡ πάλιν αὕτη διήρκεσε τρεῖς αἰῶνας καὶ κατέληξεν ἐπὶ τέλος εἰς τὴν δωδεκάδελτον. Τὴν ἑλληνικὴν πηγὴν τῆς δωδεκάδελτου πρὸ τοῦ Βίκου οὐδεὶς ἠμφισβῆται, καὶ ῥητῶς ἀναφέρουσι πολλοὶ Ῥωμαίων καὶ Ἑλλήνων μαρτυρίαι. Ἀλλ' ἡ κριτικὴ μελέτη τῶν μαρτυριῶν τούτων αἰετὶν ἐκ μιᾶς πρώτης ἀπορρέουσι καὶ αὐτὴν ἐπαναλαμβάνουσι, τὸ δύσκολον τῆς τότε συγκοινωνίας, ἡ φύσις τοῦ Ῥωμαϊκοῦ πνεύματος, ὅπερ ἀποκλειστικῶς σχεδὸν ἀντανάκλαται ἐν τῷ πρώτῳ ἐκείνῳ μνημείῳ τῆς νομοθεσίας του, ἡ ἀντιπαράθεσις τῆς Ῥωμαϊκῆς καὶ τῶν τότε ἑλληνικῶν κοινωνικῶν διατάξεων τῆς δωδεκάδελτου, καθιστῶσι τοῦλάχιστον ἀμφίβολον τὴν ἑλληνικὴν αὐτῆς καταγωγὴν, ὡς ἄλλοτε ἀπεδείχμεν (α). Τὸ Ῥωμαϊκὸν δίκαιον εἶναι προφανῶς στοιχεῖον πρωτότυπον, ὡς ἡ κοινωνία καὶ ἡ πολιτεία ἐξ ὧν προῆλθεν, ὑπέμεινε δὲ τὴν ἐπιρροὴν τοῦ ἑλληνικοῦ πνεύματος πολὺ βραδέως διὰ τῆς εἰσαγωγῆς τῶν στωϊκῶν δογμάτων. Εἰσῆλθεν ἡ ἑλληνικὴ φιλοσοφία εἰς Ῥώμην περὶ τὰ μέσα τῆς δευτέρας πρὸ Χριστοῦ ἑκατονταετηρίδος, καὶ γνωστὸν εἶναι πόσον ἠγεῖραν τὴν ἀγανάκτησιν τῶν αὐστηρῶν Ῥωμαίων καὶ ἰδίως τοῦ Κάτωνος τὰ δόγματα ὅσα ἐδίδασκον οἱ Ἀθηναῖοι φιλόσοφοι Διογένης, Ἀρχέλαος καὶ Καρνεάδης, καὶ μετ' ἐνθουσιασμοῦ ἀπεδέχετο ἡ εἰς τὰς παραδόσεις αὐτῶν συρρέουσα νεολαία. Ἐκ τῶν δογμάτων τούτων, δύο κυρίως ἐπεκράτησαν, τὸ ἐπικουρεῖον καὶ τὸ στωϊκόν. Τὸ μὲν ὑπὸ χαριστάτην μορφήν ἐξέφρασεν ἐν τισὶ τῶν ποιημάτων αὐτοῦ ὁ Ὀράτιος, καὶ διετύπωσεν ἐν τῷ περὶ φύσεως πραγμάτων ποιήματι μετὰ μοναδικῆς μεγαλοπρεπείας ὁ Λουκρήτιος· τὸ δὲ ἐνέπνευσε τοὺς διασημοτέρους τῶν Ῥωμαίων νομοδιδασκάλων, καὶ ἐμόρφωσε τρεῖς μεγάλους φιλοσόφους, τὸν Σενέκαν, τὸν Ἐπίκτητον καὶ τὸν Μ. Αὐρήλιον Ἀντωνίνον· ὁ δὲ μεγαλορρήμων

(α) Ἐν ὑπομνήματι ἀναγνωσθέντι εἰς τὴν ἐν Κερκύρα ἑταιρίαν τῶν Φιλομαθῶν τῷ 1847.

Κικέρων μυθελὶς καὶ οὗτος τὰ δόγματα τῆς ἑλληνικῆς ἐπιστήμης ἐγένετο ὁ πολυμαθέστατος εἰσηγητῆς τῆς ἑλληνικῆς φιλοσοφίας, καὶ ἐπρέσβευσε ἐκλεκτικὴν διδασκαλίαν, ἐν ἣ πρωτεύει τὸ στοιχεῖον τοῦ πλατωνισμοῦ. Δὲν εἶχεν ἄρα ἡ Ῥώμη οὔτε φιλοσοφίας πρωτότυπον, οὔτε ἐπιστήμην, καὶ κατὰ ταῦτα αὐτοὶ οἱ Ῥωμαῖοι ὡμολογοῦντο μαθηταὶ τῶν Ἑλλήνων.

Κατὰ δὲ τὴν ποίησιν ἡ Ῥωμαϊκὴ πρωτοτυπία διακρίνεται εἰς τὰ δὴμῶδη ἄσματα ἐξ ὧν ἐλήφθησαν αἱ μυθώδεις παραδόσεις τῆς Ῥωμαϊκῆς ἱστορίας, καὶ ἅτινα ὡς ἐκ παλιμψήστου ἔφερε πάλιν εἰς φῶς ἡ κριτικὴ τῶν νεωτέρων· διακρίνεται δὲ ἐπίσης κατὰ τὰ ὑπὸ τῶν οἰκιακῶν καὶ θρησκευτικῶν τελετῶν ἐμπνεόμενα ποιήματα, διότι ταῦτα εἶναι πάντοτε ἄμεσος ἀπόρροια καὶ ἀφελῆς ἐκγελίσις τοῦ αἰσθηματος, οὐδὲ ἀνεχόνται τὴν ἀνάμειξιν ἄλλοτρῶν στοιχείων· διὰ τοὺς αὐτοὺς δὲ λόγους διακρίνεται καὶ εἰς τὰ σατυρικά καὶ εἰς τινὰ κωμικὰ στιχοιργήματα· ἀλλ' ὁμολογητέον ὅτι ἐν Ῥώμῃ ἡ χροιά τῆς ποιήσεως δὲν ἐπικαλλῶναι πᾶσαν φανέρωσιν τοῦ ἰδιωτικοῦ καὶ δημοσίου βίου, ὡς ἐν Ἑλλάδι, ἔνθα πᾶς σχεδὸν πολίτης ἦτο καὶ αὐθόρμητος καλλιτέχνης. Ἄρα δὲ ἡ ποίησις ἀνυψώθη εἰς τινὰ ἰδανικὴν τελειότητα διὰ τῆς τέχνης, ὡς ὑπὸ τοῦ Οὐίργιλίου, ἴδιον ἰδανικὸν δὲν συνέλαβεν, ἀλλὰ τὸν ἀθάνατον τύπον αὐτοῦ ἠρανίσθη παρὰ τῶν Ἑλλήνων, καὶ περὶ τούτου ἐπίσης αὐτοὶ οἱ Ῥωμαῖοι συμφωνοῦσιν. Ἐὰν τῶντὶ ἀφαιρέσητε ἀπὸ τῶν λατινικῶν ποιημάτων πᾶν ὅ,τι εἶναι ἑλληνικόν, καὶ ὡς πρὸς τὴν ὑπόστασιν καὶ ὡς πρὸς τὴν μορφήν τῆς ποιήσεως, δὲν ἀπομένει εἰμὴ ἡ ἀτομικὴ ἐκάστου ποιητοῦ εὐφυΐα καὶ τὰ ὀλίγα ποιητικὰ στοιχεία ἅτινα παρεῖχεν ὁ χαρακτήρ καὶ ἡ κοινωνία τῶν Ῥωμαίων, ἀλλ' ἡ ζωσα τῆς τέχνης διατύπωσις ἐκλείπει. Καὶ αὕτη δὲ ἡ διάλεκτος, πιστῶς εἰκονίζουσα τὴν διάνοιαν, διότι εἶναι ἀπαύγασμα αὐτῆς καθάρωτατον, ἐμφαίνει κατὰ τὴν ὕλην καὶ τὸ εἶδος ἀδελφικὴν πρὸς τὴν ἡμετέραν συγγένειαν, καὶ τὴν ἐν Ἑλλάδι καὶ Ῥώμῃ ταυτότητα τῆς πνευματικῆς ὑποστάσεως ἐπιβεβαιῶσι· ταύτην δὲ ἔτι σαφέστερον μαρτυροῦσι τὸ θρησκευμα καὶ ἡ καλλιτεχνία. Τὸ ἐν τῇ θρησκευτῇ ἰδανικὴν τῶν Ῥωμαίων ἦτο αὐτὸ τὸ ἰδανικὸν τῶν Ἑλλήνων, ἡ ἀποθέωσις τοῦ ἀνθρώπου, ἡ ὑπὸ τὸν τύπον τελειότερας ἀνθρωπότητος προσωποποίησις καὶ λατρεία τῶν δυνάμεων καὶ στοιχείων τῆς φύσεως, τῶν αἰσθημάτων καὶ παθῶν τῆς καρδίας, πλὴν τῶν αὐτῶν διαφορῶν, καθ' ἃς διακρίνεται ὁ Ῥωμαϊσμὸς τοῦ ἑλληνισμοῦ καὶ κατὰ τὰ ἄλλα συστατικὰ τοῦ ἀνθρωπίνου βίου. Ἡ θρησκεία εἶχε σοβαρώτερον, πρακτικώτερον καὶ πολιτικώτερον χαρακτήρα, καὶ συνεταυτίζετο μᾶλλον ἐνδομύχως ἢ ἐν Ἑλλάδι μετὰ τῶν πράξεων τοῦ δικαίου καὶ τῶν τύπων τοῦ νόμου, οὐδὲ διάφορον ἦτο τὸ ἐν

τῇ τέχνῃ ἰδανικόν. Ὅστις μελετήτῃ ἀμερολήπτως τὰς σχέσεις τῶν ἐν Ἑλλάδι τεχνῶν, τῆς ἀρχιτεκτονικῆς, τῆς γλυπτικῆς καὶ τῆς ζωγραφίας, πρὸς τὰς ἐν Ῥώμῃ, ῥαδίως πείθεται ὅτι ἡ Ῥωμαϊκὴ καλλιτεχνία εἶναι ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον ὠχρὰ ἀντανάκλασις τῆς ἑλληνικῆς. Καὶ πρὶν μὲν εἰσαχθῆ ὁ ἑλληνισμὸς καὶ ἀφομοιωθῆ πρὸς τὴν Ῥωμαϊκὴν κοινωνίαν, τὰ κτίρια μᾶλλον ἀπέβλεπον εἰς τὴν χρησιμότητα ἢ τὴν καλλονὴν, καὶ πάντα εἶχον σοβαρὸν τινὰ χαρακτήρα στερεότητος καὶ δημοσίας ὠφελείας. Εἰσαχθείσης δὲ τῆς ἑλληνικῆς τέχνης ἡ Ῥωμαϊκὴ ἀρχιτεκτονικὴ, καὶ μὲν περιβάλλεται, κατὰ τὴν ἐποχὴν μάλιστα τῶν αὐτοκρατόρων, ἄγνωστον εἰς αὐτὴν μεγαλεῖον, καὶ νέα στοιχεία προστίθενται εἰς τὰ ἑλληνικὰ, ἀλλ' οὐχὶ πάντοτε ἐναρμονίως συνδυάζονται μετ' αὐτῶν, καὶ μετ' οὐ πολὺ ὁ ἑλληνικὸς τύπος διαφθείρεται, καὶ τὴν ἀπλότητα, τὴν σαφήνειαν, τὴν χάριν τῶν ἑλληνικῶν μνημείων διαδέχεται ἡ περιπλοκὴ καὶ ἡ σύγχυσις. Τὸ αὐτὸ δὲ ῥητέον καὶ περὶ γλυπτικῆς, ἣτις οὐδὲν ἕτερον ἦτο ἢ μίμησις ὡς ἐπὶ τὸ πολὺ ἀνεπιτυχῆς τῆς ἑλληνικῆς μεγαουργίας, καὶ περὶ ζωγραφίας, ἣτις ἔτι ὑποδεεστερά ἐφάνη τῶν ἄλλων δύο (α). Δικαιούμεθα ἄρα νὰ συμπεράνωμεν ὅτι, εἰ καὶ κατὰ τὴν κοινωνίαν καὶ τὴν πολιτείαν ἔχει ἴδιον μεγαλεῖον ἡ Ῥώμη, καὶ σπουδαίαν ἐξασκεῖ εἰσέτι ἐπιρροὴν ἐπὶ τῆς ἀνθρωπότητος, οὐχ ἦττον κατὰ τὸ στοιχεῖον τοῦ ἀληθοῦς καὶ τοῦ καλοῦ, ὁ Ῥωμαϊκὸς κόσμος δὲν εἶναι εἰμὴ παράτασις καὶ ἐπέκτασις τοῦ ἑλληνικοῦ, καὶ συναποτελεῖ μετ' αὐτοῦ μίαν μόνον ἐποχὴν τῆς ἱστορίας. Αὐτοὶ δὲ οἱ Ῥωμαῖοι εἶπον ὅτι καὶ ὅτε κατέκτησαν τὴν Ἑλλάδα ὑπ' αὐτῆς ἠμαυλώθησαν, καὶ αὐτοὶ πάλιν ὑπὲρ ἑαυτῶν οὐχὶ τὰς τέχνας ἢ τὰς ἐπιστήμας, ἀλλὰ τὸ ἄρχειν τῶν λαῶν διεκδικοῦσιν ὡς ἴδιον πλεονέκτημα. Ἀλλ' αἱ ἀπέραντοι κατακτῆσεις, ἡ πολυτέλεια, ἡ ἀπομάθησις τῶν ἀρχαίων ἀρετῶν καὶ ἡ εἰς τὸν αἰσχιστον δεσποτισμὸν ὑποδούλωσις, ἐπέφεραν τὴν διαφθοράν, τὴν ἰδιωτικὴν καὶ τὴν δημοσίαν, διαφθοράν βαθυτάτην καὶ ἀθεράπευτον, ἐξ ἧς μόνῃ ἡ ἄπειρος τοῦ θεοῦ εὐσπλαγχνία ἠδύνατο νὰ σώσῃ τὴν ἀνθρωπότητα (β). Ἡ ἀρετὴ τοῦ Σωκράτους, ἡ ἰδανικὴ τοῦ Πλάτωνος τελειότης, ἡ πραγματικὴ σοφία τοῦ Ἀριστοτέλους, τὰ θεῖα ἔπη τοῦ Ὀμήρου καὶ τοῦ Πινδάρου, ἡ ἀπαράμιλλος τέχνη τοῦ Φειδίου, ἡ εὐγλωττία τοῦ Κικέρωνος, ἡ αὐστηρότης τῶν στωϊκῶν δογμάτων καὶ χαρακτήρων, ἡ πολιτικὴ σύνεσις, ἡ πολεμικὴ ἀνδρεία, οὐδὲν ἴσχυσε ν' ἀναχαιτίσῃ τὸν χεῖμαρρον τῆς διαφθορᾶς, τὸν κατακλύσαντα πᾶσαν τὴν τότε γνωστὴν οἰκουμένην. Οὐχὶ δὲ ἐκ τῶν σχολῶν τῶν Ἀθηνῶν ἢ ἐκ τῆς Ῥωμαϊκῆς Γερουσίας, ἀλλὰ ἐξ αὐ-

(α) Ὁρ. Φιλοσοφ. Μελετ. σελ. 194. 224. 236.

(β) Ὁρ. τὰς περὶ Χριστιανισμοῦ φιλ. Μελέτας. βιβλ. ε'.

τοῦ ἐκείνου τοῦ μικροῦ λαοῦ, ὃν εἶδομεν ἐν τῇ ἀνατολῇ ἔχοντα εἰς τοὺς κόλπους αὐτοῦ τὴν παρακαταθήκην τῆς πρώτης ἀποκαλύψεως, καὶ ὃν καθυπέβαλεν ἐπίσης ἡ Ῥωμαϊκὴ κυριαρχία, ἐμελλε νὰ προέλθῃ ἡ σωτηρία τῆς ἀνθρωπότητος. Τὸ ἰδανικὸν τῆς Ἑλλάδος εἶχε ἀνατιθεῖ τὸν ἄνθρωπον εἰς ὑψίστον βαθμὸν τελειότητος, καὶ οὐχ ἦττον κατέπεσεν οὗτος εἰς ἔσχατον βαθμὸν διαφθορᾶς. Ἡ ἀπόδειξις ἦτο πλήρης. Ὁ ἄνθρωπος δὲν ἠδυνήθη νὰ σωθῇ ἀφ' ἑαυτοῦ. Ἡ ἐλευθερία αὐτοῦ ἀνεπτύχθη ἀφ' ἑαυτῆς θαυμασίως, ἀλλὰ μὴ οὔσα σύμφωνος πρὸς τὸν θεῖον νόμον, δι' ἐκυτῆς διεφθάρη. Ἐπρεπε ν' ἀνέλθῃ ὁ ἄνθρωπος πρὸς τὸν θεόν, νὰ καταλλαγῇ πρὸς αὐτὸν, καὶ πρὸς τοῦτο ἔπρεπε νὰ κατέλθῃ αὐτὸς ὁ Θεὸς Λόγος χαρακτήρ τῆς ὑποστάσεως καὶ μορφῆς τοῦ θεοῦ (Χρυσόστ. περὶ δημοσίου λόγου) *ἵνα τοὺς δύο κτίσῃ ἐν αὐτῷ εἰς ἓνα καιρὸν ἄνθρωπον ποιῶν εἰρήνην.* (Ἐφ. 6', 15)

Δ'.

Ὁ χριστιανισμὸς εἶναι ἡ θεία κορυφὴ τῆς ἱστορίας, συνάπτεται πρὸς πάντα τὰ προηγούμενα, ἅτινα τὸν προαγγέλλουσι καὶ προετοιμάζουσι, πρὸς πάντα τὰ ἐπόμενα, ἅτινα γεννᾷ καὶ ῥυθμίζει, ὥστε ἡ ἱστορία δὲν εἶναι ἔτι καὶ σήμερον εἰμὴ ἐφαρμογὴ καὶ πραγματοποίησις τῶν δογμάτων καὶ ἐπαγγελιῶν αὐτοῦ. Οὔτε ἀπὸ τῆς ἱστορίας δυνάμεθα νὰ τὸν ἀποσπάσωμεν, οὔτε ἀπὸ τῆς ἀνθρωπίνης καρδίας, καθ' ὅσον ἐν μὲν τῇ ἱστορίᾳ, συναποτελεῖ μετὰ τοῦ Μωσαϊσμοῦ, ἐξ οὗ ἀπορρέει, τὸ θεῖον αὐτῆς στοιχεῖον συνδυαζόμενον μετὰ τοῦ ἀνθρωπίνου, ἐν δὲ τῇ καρδίᾳ εἶναι ἡ συμφιλίωσις τοῦ ἀπείρου καὶ τοῦ πεπερασμένου, ἐν ἧ μόνῃ ἡ ἡμετέρα συνείδησις ἐπαναπαύεται. Ἀντιστοιχεῖ δὲ ὁ χριστιανισμὸς πρὸς τὸν ἑλληνισμὸν ὡς τὸ φῶς πρὸς τὸν σκόλον, ὡς τὸ ἀντικείμενον τῆς ἐφέσεως πρὸς αὐτὴν τὴν ἔφρσιν. Τὸ ἀπόλυτον ἀγαθὸν ὅπερ ἐλάτρευεν ὁ Πλάτων καὶ εἰς ὃ ἔτεινε πᾶσα ἑλληνικὴ ἐπιστήμη καὶ τέχνη, ἔπρεπε νὰ ἐπιφανῇ καθ' ὅλην τὴν θεῖαν δύναμιν αὐτοῦ καὶ καθαρότητα ἐν τῷ προσώπῳ τοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ ἵνα τὸ λατρεύσῃ ἡ ἀνθρωπότης. «Πᾶσαι αἱ μεγάλαί ἀρχαὶ τῆς πλατωνικῆς φιλοσοφίας, λέγει ὁ Κ. Fouillée (τόμ. 6', σελ. 419) εὐρίσκονται ἐν τῷ χριστιανισμῷ, ἀνυψούμεναι εἰς νέαν δύναμιν καὶ συμβιβάζόμεναι πρὸς τὰς ἄλλας ἑλληνικὰς ἢ ἀνατολικὰς διδασκαλίας. Ἡ θεωρία τῶν ἰδεῶν, ἡ ἐπιπέφυσα αὐτὴν ἐνότης τοῦ ἀγαθοῦ, ἡ πραγματοποιοῦσα ἐν τῷ κόσμῳ τὰς ἰδέας καθολικὴ ψυχὴ, καὶ ἡ τῶν ἰδεῶν μέθεξις τῶν πραγμάτων, πάντα συγκεφαλαιοῦνται ὑπὸ καθαρωτέρους καὶ ἀληθεστερούς τύπους, εἰς τὰ δόγματα τῆς Τριάδος καὶ τῆς δημιουργίας.» Ἀλλὰ δὲν εἶναι παράδοξον ἐὰν κατ' ἀρχὰς ὁ χριστιανισμὸς ἐφάνη πολέμιος πρὸς τὸν

ἑλληνισμὸν, διότι κατὰ τινὰ ἦτο πραγματικῶς ἡ ἀνατροπὴ ὅλου τοῦ ἡθικῶς κόσμου τῆς ἀρχαιότητος. Ὁ υἱὸς τοῦ Θεοῦ κατήρχετο ἐν δούλου μορφῇ, ἀνελάμβανε τὰς ἀμαρτίας τοῦ ἀνθρώπου, καὶ πρὸς ἐξιλέωσιν τῆς θείας δικαιοσύνης ὑπέβάλλετο εἰς ἐπώδυνον καὶ ἄτιμον θάνατον. Ὅποιος περιέλωσε πρὸς τοὺς πιστεύσαντας εἰς τοὺς θεοὺς τοῦ Ὀλύμπου. Τὸ θαῦμα τῆς θείας ἀγάπης, ἥτις μόνη ἐξηγεῖ τὴν δημιουργίαν, καὶ μόνη ἠδύνατο νὰ σώσῃ τὴν ἀνθρωπότητα, ἐφάνη σκάνδαλον εἰς τοὺς Ἰουδαίους καὶ μωρία εἰς τοὺς Ἕλληνας. Ὅποιος δὲ παραλογισμὸς ἔπρεπε νὰ φανῇ ἡ ἡθικὴ αὐτοῦ διδασκαλία! Δὲν ὑπάρχει πλέον δούλος καὶ ἐλεύθερος, Ἕλληνας καὶ βάρβαρος, ἅπαντες εἴμεθα ἀδελφοί, τέκνα τοῦ αὐτοῦ πατρὸς καὶ προωρισμένοι εἰς τὴν αὐτὴν ἀθανασία. Μακάριοι δὲν εἶναι πλέον οἱ σοφοί, οἱ πλούσιοι, οἱ ἰσχυροί, οἱ ἀνδρείοι, οἱ εὐδαίμονες τοῦ κόσμου τούτου, ἀλλ' οἱ πτωχοὶ τῷ πνεύματι, οἱ καθαροὶ τῇ καρδίᾳ, οἱ πενθοῦντες, οἱ πραεῖς, οἱ ἐλεήμονες. Εἰς τὰς ἀρετὰς δὲ ἐδίδασκεν ἡ ἀρχαία ἡθικὴ τὴν ἀνδρείαν, τὴν φρόνησιν, τὴν σωφροσύνην, τὴν δικαιοσύνην, νέαι ἀντικαθίστανται, ἡ πίστις, ἡ ἐλπίς, ἡ ἀγάπη, καὶ πρὸ πάντων ἡ ἀγάπη, ἡ ἀγάπη πρὸς φίλους καὶ ἐχθρούς, πρὸς ἀγαθοὺς καὶ πονηροὺς, πρὸς πάντα ἄνθρωπον ἀδιακρίτως, ἡ ἐλεημοσύνη ἐν τῷ κρυπτῷ, ἡ προσευχὴ ἐν πνεύματι καὶ ἀληθείᾳ, ἡ δέησις πρὸς τὸν Θεόν, οὐχὶ ἵνα δώσῃ ἡμῖν πλοῦτον καὶ δόξαν καὶ ἐξουσίαν, ἀλλὰ τὸν ἐπιούσιον ἄρτον, καὶ ἵνα γίνῃ τὸ θέλημα τοῦ οὐρανίου Πατρὸς ὡς ἐν οὐρανῷ καὶ ἐπὶ τῆς γῆς. Καὶ ἐπέβαλλε νέαν ἀρετὴν οὐ μόνον κατὰ τὰ ἔργα, ἀλλὰ καὶ κατὰ τὴν διάνοιαν, ἀπηγόρευσε καὶ τὴν ἰδέαν καὶ τὴν ἐπιθυμίαν τοῦ κακοῦ, ἀπήγει τὴν θυσίαν, τὴν αὐταπάρνησιν καὶ τὴν ὀλοτελῆ ἀφοσίωσιν εἰς μόνον τὸν Θεόν. Δὲν εἶναι ἄρα παράδοξον ἐὰν ἐξεπλήσσοντο οὐ μόνον οἱ ὄχλοι ἀλλὰ καὶ οἱ σοφοὶ ἐπὶ τῇ νέᾳ ταύτῃ διδαχῇ, καὶ ἐὰν κατὰ τοῦ καινοῦ τούτου ἀνθρώπου ὅλος ὁ ἀρχαῖος κόσμος ἐξηγείρετο, δὲν εἶναι παράδοξον ἐὰν ἡ Ἀλεξανδρινὴ σχολή, ἥτις εἰς μάτην εἶχε συγκεφαλαιώσει ἐν αὐτῇ πάντα τὰ τε ἑλληνικὰ καὶ ἀνατολικὰ δόγματα, ἐπὶ τρεῖς σχεδὸν αἰῶνας ἐπολέμησε τὸν χριστιανισμὸν, καὶ ἐὰν ἐπὶ στιγμὴν ἐφάνη ἡσφαλισμένος ὁ θρίαμβος τῆς ἀντενεργείας.

Καὶ ὅμως ἡ ἁρμονία τοῦ χριστιανισμοῦ, καὶ τοῦ ἑλληνισμοῦ ἐμελλε μετ' οὐ πολὺ νὰ διαλάμψῃ ἐν ὅλῃ αὐτῆς τῇ ἐναργείᾳ. Ἐν αὐτῷ τῷ κατὰ Ἰωάννην Εὐαγγελίῳ, καθ' οὗ ἡ νέα κριτικὴ ἐξεκένωσεν ἡδὴ τὰ βέλη τῆς, ἀλλ' ἐν ᾧ οὐχ ἦττον διατυπῶνται ἡ θεία οὐσία τοῦ χριστιανισμοῦ, εἶχεν ἀναδεθῆ ἡ συγγένεια τοῦ θεοῦ λόγου ὅστις ἦν ἐν ἀρχῇ πρὸς τὸν Θεόν καὶ δι' οὗ τὰ πάντα ἐγένετο, καὶ τοῦ ἀνθρωπίνου τοῦ φωτίζοντος πάντα ἄνθρωπον ἐρχόμενον

εἰς τὸν κόσμον. Καὶ ποῖα ἀνάπτυξις τοῦ ἀνθρωπίνου λόγου λαμπροτέρα ἐκείνης ἦν βλέπομεν ἐν τῷ πνευματικῷ βίῳ τῶν Ἑλλήνων; Καὶ ὅμως ὁ ἑλληνισμὸς τὸν θεῖον λόγον οὐκ ἔγνω, εἰ καὶ ἔτεινε πρὸς αὐτὸν καὶ τὸν ἐξήγησε, καὶ κατώρθωσε πᾶν ὅ,τι ἀνθρωπίνως ἠδύνατο νὰ γίνῃ πρὸς εὐρεσιν αὐτοῦ. Ὁρθῶς ἄρα ὁ Παῦλος ἐλθὼν εἰς Ἀθήνας, καὶ ἰδὼν τὴν πόλιν κατειδωλὸν, καὶ εὐρῶν ἐν μέσῳ τῶν σεβασμάτων βωμῶν ἐν ᾧ ἐπεγέγραπτο Ἀγνώστῳ Θεῷ ἔειπεν, ὃν οὖν ἀγνοοῦντες εὐσεβεῖτε, τοῦτο ἐγὼ καταγγέλλω ὑμῖν, καὶ ἐπαναλαμβάνων τὰς πρώτας λέξεις τῆς Γενέσεως εἶπεν, ὅτι ὁ Θεὸς οὗτος εἶναι ὁ ποιήσας τὸν κόσμον καὶ πάντα τὰ ἐν αὐτῷ, ὅτι ἐξ ἐνόου αἵματος ἐποίησε πᾶν ἔθνος ἀνθρώπων, καὶ ὅτι ἐν αὐτῷ ζῶμεν καὶ κινούμεθα καὶ ἐσμέν. (Πράξ. ΙΖ'). Διὰ τοῦ ἐν Ἑλλάδι κηρύγματος τοῦ θεοῦ λόγου συνδέεται ὁ χριστιανισμὸς μετὰ τοῦ ἑλληνισμοῦ καὶ ἔκτοτε ἔμειναν ἀχώριστοι. Καὶ τῶντι ἡ πρώτη ἀπὸ Χριστοῦ ἑκατονταετηρίς, καθ' ἣν διεδόθη ἡ χριστιανικὴ πίστις διὰ τοῦ ἀποστολικοῦ κηρύγματος, δὲν εἶχε παρέλθει ὅτε ἐγεννήθη Ἰουστίνος ὁ φιλόσοφος γνήσιος, τῆς ἀληθοῦς φιλοσοφίας ἐραστής, ὅστις πρὸ παντὸς ἄλλου ἐκπροσωπεῖ τὴν συνένωσιν τοῦ χριστιανισμοῦ καὶ τῆς ἑλληνικῆς φιλοσοφίας. Διηγείται δὲ αὐτὸς μετὰ πολλῆς ἀφελείας ὅτι μαθητεύσας παρὰ στωϊκοῖς, καὶ πυθαγορείοις, καὶ πλατωνικοῖς, καὶ περιπατητικοῖς δὲν εὐρήκεν εἰς τὰ δόγματα αὐτῶν τὴν περὶ Θεοῦ ἀλήθειαν, ἧς εἶχεν ἀνάγκη ἡ εὐσεβὴς καρδία του, καὶ ἦν πλήρῃ ἀπεκάλυψαν εἰς αὐτὸν οἱ Ἀπόστολοι καὶ οἱ Προφῆται. Ἐν ᾧ δὲ τὴν ἡσπάρθη ἐν πίστει καὶ ἀγάπῃ καὶ ὑπὲρ αὐτῆς ἐμαρτύρησε, φιλόσοφος καὶ μάρτυς διὰ τοῦτο ἐπονομασθεὶς, ὁμολογεῖ ὅτι ὁ θεὸς λόγος ἀμυδρῶς πως ἀπεκαλύφθη διὰ τοῦ ἀνθρωπίνου καὶ εἰς τινὰς τῶν ἐναρετωτέρων καὶ σοφωτέρων τῶν ἐθνικῶν φιλοσόφων (α), καὶ συναρμόζει πρῶτος πάντων τὴν ἑλληνικὴν σοφίαν μετὰ τὸν θεῖον λόγον, ἐγκαινίζων οὕτω τὴν μεγάλην τῆς χριστιανικῆς φιλοσοφίας σχολὴν, ἥτις διέρχεται καὶ ἐν τῇ ἀνατολῇ καὶ ἐν τῇ δύσει τὸν μεσαιῶνα, ἀνανεοῦται μετὰ τὴν ἀναγέννησιν τῶν γραμμάτων, καὶ ἐξακολουθεῖ μέχρι τῶν καθ' ἡμᾶς χρόνων. Τὴν αὐτὴν δὲ συμφωνίαν ἐπέσβευσεν ὀλίγον μετὰ τὸν Ἰουστίνον ὁ Πάνταινος καὶ ὁ μαθητὴς αὐτοῦ Κλήμης ὁ Ἀλεξανδρεὺς, εἰπὼν ὅτι πρὸ τῆς τοῦ Κυρίου παρουσίας ἦτο ἡ φιλοσοφία ἀναγκαία εἰς τοὺς Ἕλληνας εἰς δικαιοσύνην· νυνὶ δὲ χρησιμὴ πρὸς θεοσέβειαν γίγεται προπαιδεία τις οὕσα τοῖς τὴν πίστιν δι' ἀποδείξεως καρπομένοισι. . . Ἐπαιδαγώγει γὰρ καὶ αὐτὴ τὸ Ἑλληνικόν, ὡς ὁ νόμος τοὺς Ἑβραίους

εἰς Χριστὸν (Στρωμ. Α'. ε.) Χριστιανὸς φιλόσοφος, εἰ καὶ ἐν τισι κακοδοξῶν, θεωρεῖται καὶ ὁ Ἡριγέννης ἰδίως ὑπὸ τῶν διαμαρτυρομένων, πλατωνικοὶ φιλόσοφοι ἦσαν καὶ Ἀθανασίος ὁ Ἀθηναῖος καὶ Τυτιανὸς ὁ Σύριος, τὸν συμβιβασμὸν τοῦ ἑλληνισμοῦ καὶ τοῦ χριστιανισμοῦ καταδεικνύει καὶ ὁ Καισαρεία· Εὐσέβιος, ὅστις καὶ ἐν τῇ πρώτῃ Συνόδῳ παρέστη, διότι ἰσχυρίζομενος εἰς τὰ τελευταῖα βιβλία τῆς Εὐαγγελικῆς ἀποδείξεως προπαρασκευῆς ὅτι πᾶν ὅ,τι ὀρθὸν καὶ καλὸν ὑπάρχει παρὰ τοῖς ἐθνικοῖς εἶναι χριστιανικόν, συνδέει καὶ οὗτος τὴν ἑλληνικὴν σοφίαν πρὸς τὴν χριστιανικὴν ἀλήθειαν, καὶ ὡς ἔφρσιν καὶ προσδοκίαν αὐτῆς χαρακτηρίζει. Δὲν ἦσαν δὲ Ἕλληνας τὴν παιδείαν καὶ τὸν λόγον οἱ τρεῖς μεγάλοι διδάσκαλοι τῆς ὀρθοδόξου ἡμῶν πίστεως, καὶ δὲν συνέγραψεν ὁ μέγας Βασίλειος ἐπίτηδες πραγματείας πρὸς τοὺς νέους ὅπως ἂν ἐξ ἑλληνικῶν ὤφελοντο λόγων; καὶ ὁ μέγιστος καθηγητὴς τῆς χριστιανικῆς θεολογίας Ἰωάννης ὁ Δαμασκηνὸς δὲν διετύπωσε αὐτὴν κατὰ τὸν λογικὸν τύπον τοῦ Ἀριστοτέλους, προσχεδιάζων οὕτω ὅλην τὴν ἐν τῇ δύσει σχολαστικὴν τοῦ μεσαιῶνος; Καὶ τῶντι παρὰ τὴν διδασκαλίαν τῆς πίστεως, ἥτις διεδίδετο διὰ τοῦ κηρύγματος εἰς τοὺς ἀπλοῦς τῇ καρδίᾳ καὶ πρὸ πάντων διὰ τοῦ ὑπὲρ πάντα λόγον πειστικοῦ παραδείγματος τῶν διωγμῶν καὶ τῶν μαρτυριῶν, ἐχρειάζοντο καὶ τὰ ὄπλα τοῦ ἀνθρωπίνου λόγου πρὸς φώτισιν τῶν σοφῶν, πρὸς διασκέδασιν τῶν καὶ εἰς αὐτοὺς τοὺς πιστοὺς ἀναφωσμένων ἐνίοτε διασταγμῶν, πρὸς ἀναίρεσιν τῆς πλάνης, πρὸς ἀνασκευὴν πάσης αἰρέσεως καὶ πρὸς ἐπιστημονικὴν διατύπωσιν τοῦ δόγματος καὶ τῆς πίστεως. Τὸ ἔργον τοῦτο θαυμασίως καὶ θεοπνεύστως ἐξετέλεσαν αἱ οἰκουμενικαὶ Σύνοδοι, καὶ τὸ ἐξεπλήρωσαν ὑπὸ τὴν σκέπην τῆς Βυζαντινῆς ἐκείνης αυτοκρατορίας, ἥτις ἐν μέσῳ πολλῶν ἀνθρωπίνων ἐλλείψεων καὶ διαφθορῶν ἔχει ἐν τῇ ἱστορίᾳ τὸ μέγα τοῦτο πλεονέκτημα, ὅτι συνεταύτισε τὸν Ῥωμαϊσμὸν, τὸν ἑλληνισμὸν καὶ τὸν χριστιανισμὸν, καὶ τοῦτον ἐνομοθέτησε διὰ τῶν Συνόδων, αἵτινες καὶ τὸ δόγμα διετύπωσαν, καὶ τὴν ἐκκλησίαν ὠργάνισαν καὶ τὰ τῆς λατρείας διέταξαν, καὶ ἔδωκαν εἰς τὴν ὀρθόδοξον πίστιν τὴν διηνεκῆ ἐκείνην σύστασιν, ἥτις διήλθεν ἤδη δεκαοκτῶ αἰῶνας, διέσωσε τὸν ἑλληνισμὸν κατὰ τὴν μακρὰν ὑποδουλώσιν του, καὶ εἶναι εἰσέτι πλήρης ζωῆς καὶ μέλλοντος. Πρὸς αὐτὴν σήμερον ἀτενίζουσιν ἄπειρον πλῆθος ψυχῶν θεοσεβῶν, αἵτινες οὔτε τὸν κατακερματισμὸν καὶ εἰ δυνατόν εἰπεῖν τὴν ἀποκονίωσιν τοῦ προτεσταντισμοῦ ἀνεχονται, οὔτε τὴν Ῥωμαϊκὴν ἀνθρωπολατρείαν. Καὶ ἡ μὲν ἀπιστία τοῦ παρελθόντος αἰῶνος ἐχλεύαζε τὰ ἔργα ἐκεῖνα τοῦ βυζαντινοῦ ἑλληνισμοῦ, ἀλλ' ἡ σοφωτέρα κριτικὴ τοῦ παρόντος ἀποφαίνεται περὶ αὐτῶν

(α) Ὅσα οὖν παρὰ πᾶσι καλῶς εἴρηται ἡμῶν τῶν χριστιανῶν εἶσι. Ἀπολογ. α. 51.

ἐπεικέστερον. Ἡμεῖς δὲ οἱ Ἕλληνας εἰσερχόμενοι εἰς τὸν ναὸν τοῦ Θεοῦ συναισθανόμεθα ὅτι εἰσερχόμεθα εἰς τὴν ἰδίαν ἡμῶν πατρίδα, διότι δι' αὐτῆς τῆς γλώσσης ἡμῶν καὶ ἡ ἀρχαία Γραφή καὶ ἡ νέα πίστις διεδόθησαν, καὶ διὰ τῆς σοφίας τῶν προγόνων ἡμῶν ὑπὸ τὴν ἐνέργειαν τῆς θείας ἐμπνεύσεως ἐθεμελιώθη ἡ χριστιανικὴ πίστις καὶ ἐφώτισεν ὅλην τὴν οἰκουμένην.

Τὸ βυζαντινὸν κράτος διελύθη καὶ κατεκτήθη, οὐδὲ εἶναι τῆς πρὸς πρᾶγματις νὰ ἐκδηλώσωμεν τὰ αἷτια τῆς ὀδυνηρᾶς ταύτης πτώσεως, ἀφ' ἧς χρονολογεῖται ἡ δουλεία τοῦ ἡμετέρου ἔθνους. Κατελύθη τὸ κράτος καὶ ὑπεδουλώθη τὸ ἔθνος, ἀλλ' ὁ Ἕλληνας δὲν ἀπέθανε, διεδόθη εἰς τὴν δύσιν καὶ ἐπὶ τέλους ἠγέρθη.

Ε'.

Ἐν ᾧ ἐν τῇ ἀνατολῇ οἱ πατέρες τῆς ἐκκλησίας συνεδύαζον μετὰ τοῦ χριστιανισμοῦ τὴν Ἑλληνικὴν ἐπιστήμην, τὸ αὐτὸ ἔργον ἐτελεῖτο ἐν τῇ δύσει διὰ τοῦ μεταξὺ γ' καὶ δ' ἑκατονταετηρίδος ἀκμάσαντος ἱεροῦ Αὐγουστίνου. Ἡ ἀποστολὴ τοῦ μεγαλοφυοῦς καὶ εὐσεβεστάτου τούτου ἀνδρὸς ἦτο, καθ' ἃ λέγει ὁ σοφὸς αὐτοῦ μεταφραστὴς Σαίσετος, ἀνακατάβη τὸν πλατωνισμόν, ὅστις εἶναι ὁ κατ' ἐξοχὴν πνευματισμὸς, διὰ τῶν προφανεστέρων αὐτοῦ χαρακτήρων, καὶ νὰ συσσωματώσῃ αὐτὸν μετὰ τοῦ χριστιανικοῦ δόγματος. Τὸ ἔργον τοῦτο, ὅπερ ὁ Ἰουστίνος καὶ Κλήμης ὁ Ἀλεξανδρεὺς, ἐσχέδιασαν, καὶ διὰ τῶν τολμηρῶν ἰδεῶν του διεκινδύνευσεν ἀποτυχῶν ὁ ὀριγένης, ἐπεφύλαττεν ἡ θεία πρόνοια εἰς τὸν ἱερὸν Αὐγουστίνον, καὶ τὸ ἔργον τοῦτο ἤρμοζε θαυμασίως εἰς τὸ ὕψος τοῦ λόγου, εἰς τὴν ἀδόλον ψυχὴν του, εἰς τὴν ἔκτασιν καὶ τὴν ἀνωτάτην εὐθύτητα τῆς μεγαλονοίας του, τὸ ἐξετέλεσε δὲ μετὰ ἀξιοθαύμαστον δύναμιν. Τὸν χριστιανισμόν καὶ τὸν πλατωνισμόν ἠνωθέντας διὰ τῶν χειρῶν του οὐδεὶς πλέον ἠδυνήθη ν' ἀποχωρήσῃ ἀλλήλων. Καὶ ἐν αὐτῷ τῷ μεσαιῶνι, ὅτε ὁ Ἀριστοτέλης ἐγένετο ὁ χρησμός τῶν θεολόγων, ὁ κατ' ἐξοχὴν φιλόσοφος, ὡς ἔλεγον, ὅτε Θωμᾶς ὁ Ἀκινάτης ἐπεχείρησε νὰ ἐντυπώσῃ εἰς τὴν χριστιανικὴν θεολογίαν τὴν σφραγίδα τοῦ περιπατητισμοῦ, ἡ πλατωνικὴ καὶ αὐγουστινιανὴ ὑπόστασις δὲν ἐξέλιπε. Τὸ πνεῦμα τοῦ πλατωνισμοῦ, ὡς φλόξ μὴ ἐντελῶς ἐσβεσμένη, δὲν ἔπαυσε ζῶν καὶ ἀκτινοβολοῦν δι' ὅλου τοῦ μεσαιῶνος μέχρι τῆς ἡμέρας κατ' ἦν ὁ Μαλεβράγγης, ὁ Φενελὼν, ὁ Βοσουέτιος, ὁ Λειβνίτιος ἀνέλαβον ἐκ νέου τὸ ἔργον τῆς μεταξὺ τῆς χριστιανικῆς καὶ τῆς πλατωνικῆς ιδέας συμφιλιώσεως ὑπὸ τὴν ἀναπεπταμένην σημαίαν τοῦ ἱεροῦ Αὐγουστίνου. (Saisset. Cité de Dieu, σελ. 50 τῆς Εἰσαγ.) Καὶ ταῦτα μὲν ἄριστα παρατηρεῖ ὁ εὐφυέστατος

φιλόσοφος οὗ τὸν ἄωρον θάνατον θρηνεῖ εἰσέτι ἡ Γαλλικὴ σχολή. Ἐὰν δὲ διατρέξωμεν τὴν μακρὰν ἐποχὴν ἣτις προηγείται τῆς ἐν τῷ ΙΕ' αἰῶνι ἀναγεννήσεως τῶν γραμμάτων, τί παρατηροῦμεν;

Διὰ τῆς εἰσβολῆς τῶν γερμανικῶν φυλῶν νέα στοιχεῖα ἀναντιρρότως εἰσῆχθησαν, καὶ οὐκ ὀλίγον ἐπενήργησαν εἰς τὴν μόρφωσιν τοῦ νέου πολιτισμοῦ, νέα αἰσθήματα, νέα ἰδέαι, νέα ἦθη καὶ ἔθιμα καὶ θεσμοί. Ἡ κατάκτησις ἐγέννησε τὸν τιμαριωτισμόν, τὸ ἱπποτικὸν πνεῦμα, τὴν ἰδανικέυσιν τοῦ ὠραίου φύλου, ἀρχιτεκτονικὴν φέρουσαν χριστιανικὸν χαρακτήρα, ποίησιν καὶ γραμματολογίαν ὧν δὲν ἀμφισβητοῦμεν ποσῶς τὴν ἀφέλειαν, τὴν χάριν, τὴν πρωτοτυπίαν καὶ τὴν γονιμότητα, οὐδὲ εἴμεθα ἐξ ἐκείνων οἵτινες θεωροῦσι τὸν μεσαιῶνα ὡς ἐποχὴν καθ' ὅλα βάρβαρον, ἐν ᾧ ἦτο οὐσιωδῶς ἐποχὴ ἀναγεννήσεως. Ἀλλ' ἐὰν κατὰ τοὺς κοινωνικοὺς καὶ πολιτικοὺς θεσμοὺς καὶ τὴν τέχνην τοῦ καλοῦ ἔχῃ στοιχεῖα ἴδια ὁ μεσαιῶν, τί ἔχει κατὰ τὴν ἐπιστήμην; οὐδὲν στοιχεῖον πρωτότυπον, ἐὰν ἀληθεύῃ ὅτι πᾶσα ἡ τότε ἐπιστήμη ἀνάγεται εἰς τὴν σχολαστικὴν φιλοσοφίαν, καὶ ἐὰν αὕτη δὲν εἶναι εἰμὴ ἐφαρμογὴ καὶ ἀνάπτυξις τῆς λογικῆς τοῦ Ἀριστοτέλους. Ὅτε δὲ ὅλη ἡ ποίησις καὶ σοφία τῆς ἐποχῆς ἐκείνης ἐνεσκαρῶθη οὕτως εἰπεῖν εἰς τὴν μοναδικὴν διὰ τὸ ὕψος καὶ θείαν τρώντι τριλογίαν τοῦ Ἀλιγιέρη, βεβαίως ὀλίγα Ἑλληνικὰ στοιχεῖα εἰσῆλθον εἰς αὐτήν, καὶ ταῦτα διὰ τοῦ ῥωμαϊσμοῦ ὃν ἐγίνωσκε κάλλιον ὁ θεσπέσιος αἰοιδὸς τῶν τριῶν κόσμων, ἀφ' ἑτέρου δὲ νέα γλώσσα, ἡ πρώτη τῶν νεολατινικῶν, διετυποῦτο διὰ τοῦ Δάντου, μετὰ νέους ῥυθμοὺς καὶ τύπους καὶ καλλιτεχνικοὺς νόμους· ἀλλ' οὐχ ἦττον καὶ εἰς αὐτὸ τὸ ἀθάνατον ποίημα αὐτοῦ δὲν εἶναι δύσκολον ν' ἀνεύρωμεν οἰοῖται τὴν ἐμμεσον ἀντανάκλασιν τοῦ Ἑλληνισμοῦ διὰ πολλῶν καὶ προσώπων καὶ φράσεων καὶ εἰκόνων καὶ μύθων καὶ παραδόσεων, καὶ πρὸ πάντων διὰ τοῦ διδασκάλου αὐτοῦ Οὐγγιλίου. Μεγάλοι δὲ Ἑλληνισταὶ ἦσαν ὁ Βοκάκιος καὶ ὁ Πετράρχης, καὶ ὀλίγον πρὸ τοῦ Δάντου ἐγεννήθη ὁ μέγας φιλόσοφος Θωμᾶς ὁ Ἀκινάτης, ὁ συσσωματώσας μετὰ τοῦ χριστιανισμοῦ τὸν περιπατητισμόν, ὡς τὸν πλατωνισμόν ὁ ἱερὸς Αὐγουστίνος. Ἐκ δὲ τῆς σχολαστικῆς φιλοσοφίας ἐτράφη ἡ διάνοια τῶν ἀνθρώπων καθ' ὅλον τὸν μεσαιῶνα, καὶ δι' αὐτῆς ὠξύνθη καὶ ἐξησκώθη καὶ ἐστομώθη διὰ τοὺς μέλλοντας ἀγῶνας τῆς ἐπιστήμης. Ἀλλ' αὕτη δὲν ἠδύνατο ν' ἀναγεννηθῇ εἰμὴ μετὰ τὴν ἀναγέννησιν τῶν γραμμάτων, καὶ αὕτη δὲν εἶναι εἰμὴ τοῦ Ἑλληνισμοῦ ἡ ἀναγέννησις.

Ἐὰν δὲ ἐν τοσοῦτῳ ἀκολουθήσωμεν τὰς τύχας τῆς καλλιτεχνίας καὶ ἰδίως τῆς ζωγραφίας ἐν Ἰταλίᾳ ἀπὸ τῆς ΙΙ' μέχρι τῆς ΙΓ' ἑκατονταετηρίδος,

τί εὐρίσκουμεν; τί μαρτυρεῖ ἡ ἀδέκαστος ἱστορία; Ἡ Ἰταλικὴ ζωγραφία εἶναι ἡ πηγὴ, ἡ διδάσκαλος, ἡ τροφὸς πάσης ζωγραφίας· σχολαὶ διάφοροι ἀνεφάνησαν βραδύτερον ἀλλαχοῦ τῆς Εὐρώπης ἴδια ἔχουσαι καὶ λαμπρὰ προτερήματα, ἀλλὰ πᾶσαι ὑπέμειναν τὴν σωτήριον ἐπιρροὴν τῆς Ἰταλικῆς τέχνης, καὶ τὰ ἀριστουργήματα αὐτῆς ἐμιμήθησαν καὶ δὲν ὑπερέβησαν. Πόθεν δὲ ἔλαβεν αὕτη τὰ πρῶτα μαθήματα, τοὺς πρώτους κανόνας, τὰ πρῶτα παραδείγματα; Ὁ Κιμαβίνος ἦτο μαθητὴς Ἑλλήνων, καὶ τούτου μαθητὴς ὑπῆρξεν ὁ Γιόττος, ἐξ οὗ ὁ Φρά Ἄγγελος καὶ ὁ Ὀρκάνιος καὶ ὅλη ἡ περιφανὴς ἐκείνη διαδοχὴ ἣτις παρήγαγε Ἀεονάρδον τὸν Βίγγιον, τὸν Μιχαὴλ Ἄγγελον, τὸν Τιτιανὸν καὶ τὸν μέγιστον πάντων Ραφαὴλ τὸν Σάντιον. Ἐν τούτῳ κορυφοῦται ἡ γραφικὴ τέχνη, οὐδὲ ἄλλοτε ποτε ἀνεθιβάσθη εἰς τοιοῦτον μεγαλεῖον. Καὶ εἰς τοῦτο ἐφθασε διὰ τῆς συνένωσεως τῆς χριστιανικῆς ιδέας μετὰ τῆς πλυστικῆς τελειότητος τῆς Ἑλληνικῆς καλλιτεχνίας. Ὁ συνδυασμὸς οὗτος καὶ καλλογικῶς καὶ ἱστορικῶς ἀποδεικνύεται (α). Ἐν τῇ βιογραφίᾳ αὐτοῦ ἀναφέρεται ὅτι μετ' ἐπιστάσις καὶ ἀγάπης ἐμελέτα τὰ διασωθέντα μνημεῖα τῆς Ἑλληνικῆς γλυπτικῆς, καὶ ἐν αὐτοῖς ἀνεκάλυψε τὸ ἰδανικὸν ὅπερ ἐπόθει ἡ παρθενικὴ ψυχὴ του καὶ φυσικῶς ἐμελλε νὰ συνενώσῃ μετὰ τὸ θεῖον ἰδανικὸν τοῦ χριστιανισμοῦ. Λέγομεν δὲ φυσικῶς, διότι ἐν εἶναι τὸ καλὸν, ὡς τὸ ἀληθές καὶ τὸ ἀγαθόν, καὶ ἐὰν ὁ χριστιανισμὸς εἶναι ἀποκαλύψις τοῦ Θεοῦ, ἐν ᾧ τὸ τέλειον καλὸν καὶ ἀληθές καὶ ἀγαθὸν αἰδίως συναυγάζουσι, τὸ ἀνθρώπινον ἰδανικὸν τοῦ Ἑλληνισμοῦ οὐ μόνον δὲν μάχεται πρὸς τὸ θεῖον, ἀλλὰ τοῦναντίον πρὸς αὐτὸ τείνει καὶ δι' αὐτοῦ συμπληροῦται. Οὐδεμίαν δὲ καθαρωτέραν ἀπόδειξιν τῆς ἀληθείας ταύτης ἔχομεν τῆς ὑπὸ τῶν ἔργων τοῦ Ραφαὴλ χορηγουμένης. Ἐκεῖ τὰ δύο ταῦτα στοιχεῖα, τὸ ἀνθρώπινον καὶ τὸ θεῖον, τὸς ἀρμονικῶς συνδυάζονται, ὥστε φαίνονται ἀδιάσπαστα ἀλλήλων, καὶ ἐν ᾧ ὁ Ἀπελλῆς καὶ ὁ Φειδίας ἠδύναντο νὰ ἀναγνωρίσωσιν εἰς τὰς εἰκόνας τοῦ Ραφαὴλ τὴν χάριν καὶ τὴν καθρότητα τῶν ἰδίων γραμμῶν, τὰ ἔργα ταῦτα ὡς ὑπ' αὐτῆς ἐμπνευσθέντα ἐπίσης εὐλόγως διεκδικεῖ ἡ χριστιανικὴ ιδέα. Εὐτυχῆς δὲ ὁ νεώτερος πολιτισμὸς ἐὰν πάντοτε ἡ πίστις ἐπέστεφε τὴν ἐπιστήμην, καὶ ἡ λατρεία τοῦ Θεοῦ ἠγίαζε τὴν τέχνην.

Ὁ μεσαιῶν τελευτᾷ κατὰ τὸν ΙΕ' αἰῶνα, καὶ ἐντεῦθεν ἄρχεται ἡ νέα ἱστορία. Ἄρχεται δὲ διὰ τῆς ἀναγεννήσεως τῶν γραμμάτων, καὶ αὕτη, ὡς ἦδη

(α) Ὁ Ραφαὴλ μετ' ἡγήσειεν, εἶπεν ὁ K. Vischer, τὸ χρυσοῦν περιεχόμενον τοῦ χριστιανικοῦ πνεύματος εἰς τὸ ἀργυροῦν σκεῦος τῆς ἀρχαίας τέχνης.

εἶπομεν, δὲν εἶναι εἰμὴ ἡ ἐν τῇ ἐσπερίᾳ Εὐρώπῃ ἀναγέννησις αὐτοῦ τοῦ Ἑλληνισμοῦ. Δι' αὐτῆς ἕτερος μεταξὺ Ἑλλάδος καὶ νέου πολιτισμοῦ προστίθεται σύνδεσμος. Ἐγκαταλιπὸν τὸ πτώμα τοῦ Βυζαντινοῦ κράτους τὸ ζωφόρον πνεῦμα τοῦ Ἑλληνισμοῦ, ἀλλαχοῦ διεύθυνε τὴν πτῆσιν του καὶ πρώτην τὴν Ἰταλίαν ἐθέρμανε διὰ τῆς πνοῆς του. Ἐκεῖ κατέφυγον οἱ τελευταῖοι τῶν Ἑλλήνων, φέροντες ὡς ἐφεστῖους θεοὺς τὰς δέλτους τῆς προγονικῆς αὐτῶν εὐκλείας. Ἐκτοτε πᾶσα ἡ Εὐρώπη ἑλληνίζει, ἀκαδημαῖα ἰδρύονται, Ἑλληνικὰ βιβλία μεταφράζονται, σχολιάζονται, παραδίδονται καὶ ἐκτυποῦνται, ἀνανεοῦνται αἱ συζητήσεις τῆς Ἀκαδημίας, τῆς Στοᾶς καὶ τοῦ Λυκείου, αἱ νέαι διάλεκτοι μορφοῦνται ὀριστικῶς καὶ κανονίζονται καὶ πλουτίζονται διὰ τῆς Ἑλληνικῆς, καὶ κατ' αὐτὴν ἐκείνην τὴν ἐποχὴν συμπίπτει ἡ εὐρεσις τοῦ τύπου, τοῦ χάρτου, τῆς ναυτικῆς πυξίδος, ἡ παγίωσις τῶν κρατῶν τῆς Εὐρώπης, καὶ νέος κόσμος ἀνεκαλύπτεται ὃν ἐμελλον καὶ αὐτὸν νὰ καταυγάσωσιν αἱ ἀκτίνες τοῦ ἀνατείλαντος καὶ ἀνεσπέρου ἔκτοτε φωτὸς τῆς ἑλληνικῆς μεγалоноίας. Γνήσιος γόνος τοῦ χριστιανισμοῦ ὁ νέος πολιτισμὸς δὲν ἀποχωρίζει πλέον ἀπ' αὐτοῦ τὸν Ἑλληνισμόν· καὶ κατὰ μὲν τὰ πνευματικὰ αὐτοῦ στοιχεῖα, παράγει νέαν φιλολογίαν καὶ τέχνην καὶ ἐπιστήμην, κατὰ δὲ τὴν θρησκείαν, τὴν διὰ τοῦ προτεσταντισμοῦ ἀναμόρφωσιν, κατὰ δὲ τὴν πολιτείαν, τὴν ἀγγλικὴν καὶ τὴν γαλλικὴν ἐπανάστασιν.

Εἰς τὰ μεγάλα ταῦτα ἔργα, ὧν τοὺς κερποὺς σήμερον ἀπολαμβάνομεν καὶ μεταδίδομεν τελειότερους εἰς τὰς ἐπερχομένας γενεάς, συνετέλεσεν ἄρα ὁ Ἑλληνισμὸς, ἡ ὀπτικὴ ἀπάτη ἔθνικοῦ αἰσθήματος παριστᾷ ἡμῖν πανταχοῦ τὴν εἰκόνα τῆς φίλης πατρίδος; Ἄρα δὲν ἀληθεύει ὅτι μέχρι τῆς ἐσχάτης ἐκραγείσης ῥωμαντικῆς ἀντενεργείας, ἡ εὐρωπαϊκὴ ποίησις καὶ τέχνη εἶχον ὡς ὑπογραμμὸν τὴν ἑλληνικὴν ἰδανικότητα; καὶ αὕτη δὲ ἡ αὐστηροτέρα θεωρία τοῦ καλοῦ δὲν εὐρίσκει ἐν αὐτῇ τὴν πλαστικὴν ἐντέλειαν τοῦ τύπου, ἀρμόζουσαν εἰς τὴν νέαν ὡς ἤρμοζεν εἰς τὴν ἀρχαίαν ὑπόστασιν; ἡ οἱ τύποι, οἱ ἀθάνατοι τύποι τοῦ Ὀμήρου, τοῦ Σοφοκλέους καὶ τοῦ Φειδίου, κατατίθενται εἰς τὰ μουσεῖα ὡς πεπαιωμένα πλέον καὶ ἄχρηστα ἐργαλεῖα; Καυχᾶται, καὶ δικαίως, ὁ σύγχρονος πολιτισμὸς διὰ τὰς θαυμασίας προόδους τῶν φυσικῶν ἐπιστημῶν καὶ τῆς βιομηχανίας· ἀλλὰ τὰς βάσεις τῆς μαθηματικῆς, τῆς λογικῆς καὶ τῆς θεωρίας τῶν φυσικῶν φαινομένων πάντοτε ἀναζητεῖ καὶ εὐγνωμόνος ἀναγνωρίζει εἰς τὰ πρῶτα διδάγματα τῶν Ἑλλήνων. Ἐν δὲ τῇ πρώτῃ τῶν ἐπιστημῶν ἠγέρθη βεβαίως κατὰ τῆς σχολαστικῆς τοῦ μεσαιῶνος ὁ Βάκκιος οὐχ ἦττον ἢ ὁ Καρτέσιος, ἀλλ' ὁ μὲν διὰ τῆς ἐσωτερικῆς παρατηρήσεως ἀνανέωσε τὸ γινώσθαι

σαυτὸν τοῦ Σωκράτους, καὶ ἐπενέφερε τὴν ἐπὶ τῆς ὕλης κυριαρχίαν τῆς ιδέας, εἰς ἣν κυρίως ὑφίστατο ἡ πλατωνικὴ διδασκαλία· ὁ δὲ ἀνέπτυξε μεγαλοπρεπῶς τὴν περὶ ἐπαγωγῆς θεωρίαν τοῦ Ἀριστοτέλους. Καὶ παντοῖα μὲν φιλοσοφικὰ συστήματα ἀνεφάνησαν καὶ ἀναφαίνονται καὶ ἀνακυκλῶνται καθ' ἑκάστην, ἀλλὰ πᾶσαι αἱ ἀνακυκλώσεις αὐταὶ ἐν μόνον ἔχουσι κέντρον, μίαν καὶ τὴν αὐτὴν φωτοβόλον ἐστίν. Ὁ ἑλληνομὲς ζῆ λαιπὸν ἐν τῷ νέῳ πολιτισμῷ ὡς στοιχεῖον αὐτοῦ ἀδιάσπαστον, ζῆ ὡς τύπος ἀνώτατος ἐν ἀδιακόπως μελετῶσι καὶ σχολιάζουσι καὶ ἀναπτύσσουσιν οἱ μεταγενέστεροι, ἀλλ' οὐτε ἐξήντησαν εἰσέτι οὐτε ὑπερέβησαν. Αἱ ἐρμηνεῖαι καὶ αἱ διαφωνήσεις τῶν ἡμετέρων κλασικῶν καθ' ἑκάστην ἐπαναλαμβάνονται· χθὲς μόλις ἔτυχεν ὁ Πλάτων ἐρμηνεύως ἐμβαθύναντος εἰς ὅλα τὰ μυστήρια τοῦ ἰδανισμοῦ του (α), καὶ τὴν σαφὴν ἐξήγησιν τοῦ Ἀριστοτέλους εἰσέτι δὲν συνεπλήρωσεν ἕτερος διάσημος καθηγητὴς ἐν Γαλλίᾳ (β). Ἡμέρα σχεδὸν δὲν παρέρχεται χωρὶς νὰ προκύπτῃ εἰς φῶς νέα μελέτη τῶν ποιητῶν, τῶν ρητόρων, τῶν ἱστορικῶν, τῶν φιλοσόφων τῆς Ἑλλάδος, καὶ πάντα τὰ ἔθνη συμμετέχουσι τῆς διηνεκοῦς καὶ βαθείας ταύτης ἀναδιφήσεως.

Καὶ ἐν αὐτῇ δὲ τῇ χώρᾳ τῆς πίστεως ἡ κατὰ τοῦ παπισμοῦ ἀντενέργεια, ἥτις πρῶτον ἐγένετο διὰ τῆς ἀναμορφώσεως, καὶ σήμερον εὐρύνεται καὶ εἰσδύει βαθύτερον εἰς τὰς συνειδήσεις καὶ αὐτῶν τῶν καθολικῶν ἔνεκεν τῶν νέων ἀξιώσεων τῆς παπασύνης, ἐὰν θεωρηθῇ κατὰ τὴν ἀληθῆ αὐτῆς οὐσίαν καὶ σημασίαν, δὲν εἶναι εἰμὴ ἐπιστροφή καὶ προσέγγις εἰς τὴν Ἑλληνικὴν ἐκκλησίαν. Δὲν εἴμεθα ἐξ ἐκείνων οἵτινες χαίρουσιν ἐπιβαρύνοντες τὰ ἄδικα τῶν ἑτεροδόξων, τὴν δὲ ἀνεξίτητον, περιλαμβανόμενὴν ἐν τῇ ἀγάπῃ, θεωροῦμεν ὡς πρῶτιστον χριστιανικὸν καθῆκον, καὶ εἰς τὰς διαφορὰς χριστιανικῆς κοινωνίας ζητοῦμεν μᾶλλον τὰς ὁμοιότητας ἢ τὰς διαφορὰς, ὅτι ἐνοὶ μᾶλλον ἢ ὅτι διαίρει, ἀλλὰ δὲν δυνάμεθα νὰ διαστρέψωμεν τὴν ἱστορικὴν ἀλήθειαν. Ὅτε ὁ παναγιώτατος οἰκουμενικὸς πατριάρχης ἀπήντησεν εἰς τὴν περὶ ἐνώσεως πρόσκλησιν τοῦ ἐν Ῥώμῃ ἀρχιερέως διὰ τῆς ἱστορίας, ὅτε τῷ εἶπεν, ἰδοὺ οἱ αἰῶνες καθ' οὓς ἐτηρήθη ἡ ἐνότης τῶν δύο ἐκκλησιῶν, ἃς ἐξετάσωμεν ἐν εἰρήνῃ καὶ ἀγάπῃ τὴν σημερινὴν αὐτῶν κατάστασιν, καὶ ἐὰν ἡμεῖς ἐνεωτερίσαμεν προθύμως ἀφαιροῦμεν πᾶσαν ἀλλοίωσιν, πᾶσαν προσθήκην, ἀλλὰ καὶ παρ' ὧν τὸ αὐτὸ ἀπαιτοῦμεν, οὐδὲν ἀπήντησεν οὐτε ἠδύνατο ν' ἀπαντήσῃ ἡ Ῥωμαϊκὴ Ἐκκλησία. Ὅτε δὲ μὴ ἀνεχόμενοι τὸν ζυγὸν τῆς Ῥώμης ἠγέρθησαν κατὰ τὸν ΙΓ' αἰῶνα οἱ

(α) Ὅρα τὸ καθ' ὅλα ἔχον πόνημα τοῦ K. Alfred Fouillée τὸ ἐπιγραφόμενον «La philosophie de Platon».

(β) Ὁ K. Barthélemy St. Hilaire.

διαμαρτυρούμενοι καὶ ἀπεσπᾶσθησαν ἀπ' αὐτῆς, παρ-εκινήθησαν εἰς τοῦτο κατὰ μέγα μέρος ὑπὸ τῶν αὐτῶν ἐκείνων λόγων δι' οὓς καὶ ἡμεῖς ἀπ' αὐτῆς ἀπεχωρίσθημεν, δικτηροῦντες καθαρὰν καὶ ἀλώβητον τὴν ἱεράν παρακαταθήκην τῆς ἀρχαίας ἐκκλησίας. Ἡ ἀναμόρφωσις δὲν θὰ ἐγένετο, εἰ μὴ προϋπῆρχεν ἡ παραμόρφωσις καὶ ἡ διαφθορά. Ἐὰν δὲ πᾶσα ἀντενέργεια ὡς ἐκ τῆς ἀδυναμίας τῆς ἀνθρωπίνης φύσεως δὲν προέβαιεν ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον πέραν τοῦ σκοποῦ αὐτῆς, καὶ ἐὰν ἄλλαι ἦσαν αἱ τότε περιστάσεις τῆς ἡμετέρας ἐκκλησίας, κατὰ πᾶσαν λογικὴν πιθανότητα ἡ ἀναμόρφωσις θὰ ἦτο ἔκτοτε ἀπλή ἐπιστροφή εἰς τὴν ὀρθοδοξίαν. Ἀλλ' εἶναι ἐπίσης ἱστορικὴ ἀλήθεια ὅτι ἡ ἀντενέργεια προέβη πέραν τοῦ δέοντος, ὅτι καὶ κατὰ τὰ δόγματα καὶ κατὰ τὰ μυστήρια καὶ κατὰ τὰς τελετὰς ὁ προτεσταντισμὸς ἐνεωτέρισεν, ὅτι διηρέθη καὶ ὑποδιηρέθη ἐπ' ἀπειρον, ὅτι παρήγαγε τὸν κατ' ἀντονομασίαν λεγόμενον ὀρθολογισμὸν, τὸν ὑποσκάπτοντα πάντα τὰ θεμέλια τῆς πίστεως, καὶ ὅτι καὶ αὐτοὶ οἱ διαμαρτυρούμενοι σήμερον ποθοῦσι τὴν ἐνότητα τῆς πίστεως καὶ τῆς ἐκκλησίας. Πολλὰ πολλοῦ τῆς αἰσίας ταύτης διαθέσεως συμπτώματα ἠδυνάμεθα ν' ἀναφέρωμεν, ἀλλ' ἀρκοῦσι τὰ γεγονότα ὧν ἰδίους ὅμμασιν ἀντελήφθημεν (α), ἀρκεῖ καὶ ἡ ἐν Γερμανίᾳ ὀσημέραι γινομένη τοῦ παπισμοῦ ἐξέλεγκσις καὶ ἡ ἐν Γαλλίᾳ καὶ Ἰταλίᾳ κατ' αὐτοῦ καταφορά. Εὐχόμεθα δὲ ἴνα ἡ ἀπώλεια τῆς κοσμικῆς ἐξουσίας, ἣν ὡς μέγιστον δυστύχημα θρηνεῖ ἡ ἐν Ῥώμῃ ἐκκλησία, ἐν ᾧ ὤφειλε νὰ τὴν θεωρῇ κατὰ πάντα χριστιανικὸν λόγον ὡς μέγιστον εὐεργέτημα, ἐμποιήσῃ ἐν αὐτῇ τὴν συναίσθησιν τῆς ἀληθοῦς αὐτῆς ἀποστολῆς καὶ τῶν ἀληθῶν αὐτῆς καθηκόντων, ἐνισχύσῃ δὲ εἰς τὰ πνεύματα τῶν καθολικῶν τὴν πρὸς ἡμᾶς εὐνοίαν, ἥτις ἀναντιρρήτως ὑπάρχει εἰς πολλοὺς τῶν διαμαρτυρομένων. Ἐὰν δὲ καὶ ἡμεῖς ἐκ μέρους ἡμῶν ἐκπληρώσωμεν πάντα τὰ καθήκοντα τῆς θέσεως ἐν ἣ διεφύλαξεν ἡμᾶς ἡ θεία πρόνοια, δύναται, καὶ δύναται νὰ ἐκλάμψῃ ἡ ἀγία ἡμέρα, καθ' ἣν οὐ μόνον ὁ ἐθνικὸς ἀλλὰ καὶ ὁ χριστιανικὸς ἑλληνομὲς θέλει ἀναγνωρισθῆ ὡς πρῶτιστον στοιχεῖον τοῦ ἀνθρωπίνου πολιτισμοῦ.

Τὰς προόδους τοῦ πολιτισμοῦ ἐπέσπευσε θαυμασίως πρῶτον ἡ ἀγγλικὴ καὶ ἔπειτα ἡ γαλλικὴ ἐπαναστάσις. Τὰ δύο ταῦτα γεγονότα δὲν εἶναι ἀπόρροια καὶ παράτασις τοῦ μεσαιῶνος, ἀλλ' ἀντενέργεια κατ' αὐτοῦ, εἶναι καθαρὰ προϊόντα τῆς ἀναγεννήσεως καὶ τῆς θρησκευτικῆς ἀναμορφώσεως. Ἡ κατὰ τὴν πνευματικὴν χώραν ἐλευθερία ἔπρεπε νὰ ἐπιφέρῃ τὴν πολιτικὴν ἐλευθερίαν. Καὶ ὅμως τὰ τελευταῖα ἔχνη

(α) Ὅρα τὴν ἔκθεσιν τοῦ πανιερωτάτου ἀρχιεπισκόπου Σύρου καὶ Τήνου περὶ τῆς εἰς τὴν Ἀγγλίαν μεταβάσεως αὐτοῦ.

τοῦ μεσαιῶνος δὲν ἐξηλείφθησαν. Ἡ ἐκ τῆς κατακτῆσεως τιμαριωτικὴ τάξις ἡ παραγαγοῦσα τὴν νέαν ἀριστοκρατίαν, διατηρεῖ εἰσέτι τὰ ἐξωτερικὰ σημεῖα τῆς ἱστορικῆς αὐτῆς ὑπεροχῆς καὶ ἐνισχύει τινὰ τῶν προνομίων της, ἀλλὰ συμμεταβάλλεται βαθμηδὸν μὲ τὰς ἐπελθούσας καὶ καθημερινῶς ἐπερχομένας μεταβολὰς τῶν ἰδεῶν καὶ ἠθῶν καὶ θεσμῶν, μέχρις οὗ καταντήσῃ ἀπλή ὑπεροχὴ πλοῦτου, παιδείας, ἐκδουλεύσεως, καὶ συναρμολογηθῆ ὡς συντηρητικὸν στοιχεῖον μετὰ τῆς ἐνότητος τῆς πολιτείας ἀφ' ἐνός, ἣν συγκρατεῖ καὶ σώζει ἡ μοναρχία, καὶ τῆς δημοκρατικῆς ποικιλίας ἀφ' ἑτέρου, ἣν παράγει ἐξ ἀνάγκης ἡ ἰσονομία. Τὸ ἀλλίστον τοῦτο πολιτεύμα προδιετύπων ἀπ' ἀρχῆς ἡ Ἑλληνικὴ σοφία, πρὸς τοῦτο δὲ τείνουσιν ἀκατασχέτως πᾶσαι αἱ νέαι κοινωνίαι, τοῦτο πραγματοποιεῖ καὶ προοδευτικῶς τελειοποιεῖ ἡ Ἀγγλία ἀπὸ τῆς ἐν τέλει τοῦ ΙΖ' αἰῶνος μεταπολιτεύσεως, καὶ ἀγωνίζεται δι' ἄλλεπαλλήλων περιπετειῶν νὰ οἰκαιοποιηθῇ ἡ Γαλλία ἀπὸ τῆς ἐν τέλει τοῦ ΙΗ' αἰῶνος ἐπαναστάσεως. Τὰ δύο ταῦτα κινήματα διεδόθησαν, εἴτε διὰ τοῦ παραδείγματος εἴτε διὰ τῆς ἀμέσου ἐνεργείας, ἀπανταχοῦ τῆς Εὐρώπης, ἔλαβον δὲ ἐν τῷ μεταξὺ πλήρη καὶ ὀριστικὴν καθιέρωσιν ἐν Ἀμερικῇ ὑπὸ τὸν τύπον τῆς δημοκρατικῆς δημοσπονδίας. Ἐλεγε μεγαλοφυῆς γυνὴ ὅτι ὁ δεσποτισμὸς εἶναι νέος ἐν Εὐρώπῃ καὶ οὐχὶ ἡ ἐλευθερία. Τῷ ὄντι ἡ ἐλευθερία ὑπῆρξεν ἐν Εὐρώπῃ ὑπὸ μορφήν μᾶλλον δημοτικὴν ἢ πολιτικὴν ὀργανισμοῦ, πρὶν ἢ προκύψῃ πανίσχυρος καὶ ἀπροκάλυτος ἡ ἀπόλυτος μοναρχία. Ἀλλὰ ποῦ εἶναι ἡ καθ' ἑαυτὴν πατρις τῆς ἐλευθερίας; γινώσκετε ἄλλην ἐλευθερίαν πρὸ τῆς Ἑλληνικῆς; Ποῦ κατὰ πρῶτον συνησθάνθη ὁ ἄνθρωπος τὴν ἀτομικὴν ἀνεξαρτησίαν τὴν ἀτομικὴν ἀξιοπρέπειαν, καὶ ποῦ ἔκαμε πληρεστέραν καὶ λαμπροτέραν χρῆσιν αὐτῶν; Ζητοῦσιν οἱ δημοσιολόγοι τὰς πηγὰς τοῦ κοινοβουλευτικοῦ πολιτεύματος εἰς τὰ δάση τῆς Γερμανίας, καὶ τὴν ἐλευθερίαν βλέπουσι κατὰ πρῶτον εἰσερχομένην εἰς τὴν Εὐρώπην διὰ τῆς εἰσβολῆς τῶν γερμανικῶν φυλῶν· καὶ τοῦτο δύναται νὰ ἔχῃ σχετικὴν τινὰ ἀλήθειαν. Ἀλλ' ἐρωτῶμεν, πρὸ τοῦ μεσαιῶνος δὲν ἀνεφάνη ἡ ἐλευθερία ἐν Ἑλλάδι; ποῖον στοιχεῖον τοῦ κοινοβουλευτικοῦ πολιτεύματος δὲν ὑπάρχει εἰς τὰ Ἑλληνικὰ κράτη, εἰς τὴν Ἑλληνικὴν ἐπιστήμην; Τὸ αἰρετὸν τῶν ἀρχῶν, ἡ δημοσιότης καὶ ἡ εὐθύνη τῆς ἐνεργείας των, ἡ ἐλευθερία συζήτησις τῶν κοινῶν ὑποθέσεων, ἡ πολιτικὴ εὐγλωττία, ἡ ἐξ ἴσου ἀπονεμομένη δικαιοσύνη, ἡ κυριαρχία τοῦ κοινωνικοῦ λόγου, ἡ ἰσονομία, ἡ ἰσοπολιτεία δὲν εἶναι ταῦτα πάντα ὅροι καὶ θεσμοὶ Ἑλληνικοί; Ἐντὸς βραχυτάτου χρόνου, ἐν μικρῷ σημείῳ τῆς ὑδρογείου σφαίρας καὶ ὑπὸ δμάδος ἀνθρώπων μὴ συναποτελούσης μῆτε μίαν συνοικίαν τοῦ Λονδίνου ἐγένοντο πάντα τὰ πειράματα,

πάντες οἱ συνδυασμοὶ τοῦ πολιτικοῦ ὀργανισμοῦ, καὶ ἐκεῖ διὰ τῆς πείρας οὐχ ἦττον ἢ διὰ τῆς θεωρίας προεπαράχθη τὸ ἰδανικὸν τῆς πολιτείας, ὡς διετυπώθη τὸ ἰδανικὸν τῆς τέχνης καὶ τῆς ἐπιστήμης. Διὰ τοῦτο ἡ πολιτικὴ ἐλευθερία τῶν νέων χρόνων ἔρχεται οὐχὶ σπανίως εἰς ἄμεσον ἐπαφὴν πρὸς τὴν ἀρχαίαν, διότι μία εἶναι ἀμφοτέρων ἡ οὐσία, καὶ οἱ πρὸς ἐξασφάλισιν αὐτῆς ὅροι εἶναι πάντοτε οἱ αὐτοί, καὶ ὡς ἐκ τούτου τὸ βῆμα τῶν νεωτέρων φαίνεται ἐνίοτε ἀντήχησις τῆς Πυουκῆς, καὶ ἐκ τῆς πολιτικῆς σοφίας τῶν Ἑλλήνων καὶ ἰδίως ἐκ τοῦ μεγάλου διδασκάλου τῶν σοφῶν, καὶ λόγους καὶ παραδείγματα καὶ ἐπιχειρήματα ἀρῶνται οἱ σύγχρονοι πολιτικοὶ καθ' ἑκάστην. Δὲν εἶναι ἄρα ξένος ὁ ἑλληνομὲς πρὸς τὴν ἐγκαθίδρυσιν τῆς πολιτικῆς ἐλευθερίας ἐν Εὐρώπῃ. Καὶ ἐὰν ἐπετρέπετο ἡμῖν, ἠθέλομεν μάλιστα παρατηρήσει ὅτι ἡ ταυτότης τῆς ἀρχαίας καὶ τῆς νέας ἐλευθερίας δὲν εἶναι τὸσφ ἐνδόμυχος ὅσφ συνήθως ἐκλαμβάνεται, διότι μεταξὺ αὐτῶν ἐμμεσολάβησεν ἡ διὰ τοῦ χριστιανισμοῦ ἀποκάλυψις, καὶ ὅτι διὰ τῆς ἐφαρμογῆς τῶν χριστιανικῶν ἀρχῶν μᾶλλον ἢ διὰ τῶν συνδυασμῶν τῆς πολιτικῆς καὶ τῆς πλουτολογίας δύνανται νὰ λυθῶσι τὰ τρομερὰ ζητήματα, ἅτινα ἐπίκεινται σήμερον κατὰ τὸ μᾶλλον καὶ ἦττον εἰς ὅλας τὰς εὐρωπαϊκὰς κοινωνίας, ἀνάγονται οὐσιωδῶς εἰς τὴν συμφιλίωσιν τῶν ὀλίγων καὶ τῶν πολλῶν, τῶν μεγάλων καὶ τῶν μικρῶν, τοῦ κεφαλαίου καὶ τοῦ ἐργάτου, τοῦ πλουσίου καὶ τοῦ ἀπόρου, τοῦ σοφοῦ καὶ τοῦ ἀπαιδέτου, οἵτινες οὐχ ἦττον ἔχουσι τὰ αὐτὰ δικαιώματα καὶ ὡς ἄνθρωποι καὶ ὡς πολῖται, συμφιλίωσιν ἣν μόνη δύναται νὰ ἐπιφέρῃ ἡ χριστιανικὴ ἀγάπη, ἄνευ τῆς ὁποίας ἡ ἐπιστήμη εἶναι ἄγονος, ἡ ἐλευθερία ἐπικίνδυνος καὶ ἡ δικαιοσύνη ἀσυμπλήρωτος. Καὶ τῷ ὄντι πᾶσα ἡ ἱστορία ἀποδεικνύει ὅτι πρὸς σωτηρίαν τοῦ ἀνθρώπου, ἐν ἀνέπτυξῃ μέχρις ἀνωτάτου βαθμοῦ ὁ ἑλληνορωμαϊκὸς κόσμος, χωρὶς ὅμως ν' ἀναχαίτῃ τὴν πτώσιν αὐτοῦ, ἔπρεπε νὰ κατέλθῃ ὁ θεᾶνθρωπος, δι' οὗ ὁ νόμος τῆς δικαιοσύνης ἐπληρώθη διὰ τοῦ νόμου τῆς ἀγάπης, καὶ τὸ ἀνθρώπινον ἰδανικὸν τοῦ ἑλληνομὲς εὐρήκε τὸ θεῖον αὐτοῦ ἀντικείμενον.

Σ.

Ἡ θεοφιλὴς χώρα ἐν ἣ ἐτελέσθη πρὸ πάντων τὸ μέγα τοῦτο μυστήριον τῆς θείας οἰκονομίας, δὲν ἠδύνατο νὰ μείνῃ αἰωνίως ὑπὸ τὸν ζυγὸν τῆς ἀπιστίας καὶ τῆς βραβρότητος. Εἶδομεν πῶς ὁ ἑλληνομὲς διεδόθη καὶ ἐνήργησεν εἰς τὴν δύσιν, ἀλλὰ καὶ ἐν τῇ ἰδίᾳ αὐτοῦ πατρίδι δὲν ἀπέθανε. Διεσώθη δὲ διὰ τῶν αὐτῶν σοιχείων ἅτινα παρήγαγεν ἡ οἰκιοποιήθη διὰ τοῦ πνευματικοῦ μεγαλείου τῶν προγόνων του, καὶ διὰ τῆς χριστιανικῆς πίστεως. Τὰ δύο ταῦτα

νήματα συμπλέκονται ἀλλήλοις καὶ νοερῶς καὶ ἠθικῶς, διὰ τῆς ἀνθρωπίνης οὐχ ἦττον ἢ διὰ τῆς θείας δυνάμεως, συμπλέκονται ἀδιασπάστως, καὶ συνιστῶσι τὴν ἀδιάβρηκτον ἄλυσιν τῆς ἐθνικῆς ἡμῶν ταυτότητος· καὶ τῆς ἱστορικῆς ἡμῶν παραδόσεως. Δὲν ἔχομεν, πολλοῦ γε καὶ δεῖ, τὴν πολυμαθεῖαν τῶν ἀρνούμενων τὴν ταυτότητα τῶν νέων καὶ ἀρχαίων Ἑλλήνων, ἀλλ' ἠθέλωμεν τοὺς παρακκλέσει νὰ μᾶς εἰπῶσι πότε καὶ ποῦ διεκόπη ἡ ἄλυσις αὕτη ἢν συνόψανον πάντα τὰ ἱστορικὰ γεγονότα τὰ τε ἀνθρώπινα καὶ τὰ θεῖα; Εἰσέβαλον ζῆνοι φυλαὶ εἰς τὴν Ἑλλάδα, ἐπῆλθεν ἡ ὀθωμανικὴ κατάκτησις, ἡ φραγκικὴ κυριαρχία, ἀλλὰ δὲ μετέδωκον οὔτε τὴν γῆν, οὔτε τὸν οὐρανὸν, οὔτε τὴν φυλὴν, δὲν ἠδυνήθησαν νὰ ἐξαλειψῶσι τὸ παρελθόν, δὲν ἔσχεσαν νὰ ἐμποδίσωσι τὸ μέλλον. Ἐὰν ὑπάρχη ταυτότης ἐθνικῆ ἀναμφισβήτητος, τοιαύτη εἶναι ἡ ἡμετέρα. Πολλὰ ἐβρέθησαν ἐσχάτως περὶ τῆς ἀρχῆς τῶν ἐθνότητων, καὶ συμφωνοῦμεν ὅτι εἰς τινὰ μέρη τοῦ κόσμου ἡ ἀρχὴ αὕτη, καίτοι καθ' ἑαυτὴν ἰσὴ καὶ ἀπραβίαστος, δυσκόλως δύναται νὰ πραγματοποιηθῇ· ἀλλ' ἐὰν ἐρευνήσωμεν ποῖα εἶναι καθ' ἑαυτὰ τὰ ἀληθῆ γνωρίσματα, οἱ διακριτικοὶ τῶν ἐθνότητων χαρακτήρες, θέλομεν πεισθῆ ὅτι δὲν ἀνάγονται πάντοτε εἰς τὴν ἐνότητα τῆς χώρας, ἢ τῆς γλώσσης, ἢ τῆς φυλῆς, ἢ τοῦ θρησκευματος, διότι περὶ τούτων δύναται νὰ ἐγερωθῶσι ἐνίοτε εὐλογοὶ ἀμφιβολίαι, ἀλλ' οὐδεμία ἀμφιβολία ὅτι ἀνάγονται εἰς τὴν ἐνότητα τῆς ἱστορικῆς συνειδήσεως, διότι εἰς τὴν ἐνότητα τῆς συνειδήσεως ἀνάγεται καὶ ἡ ἀτομικὴ τοῦ ἀνθρώπου ταυτότης, καὶ ἐξ αὐτῆς ἀπορρέει ἡ ἐνότης τοῦ προορισμοῦ καὶ τῆς ἱστορικῆς ἐκάστου ἔθνους ἀποστολῆς. Τὴν δὲ ἐνότητα τῆς ἐθνικῆς ἡμῶν συνειδήσεως ἐνεχάραξεν ὁ δάκτυλος τῆς ἱστορίας οὐ μόνον ἐπὶ τῆς ἑλληνικῆς χώρας, ἀλλὰ καὶ πανταχοῦ ὅπου εἰσῆχθη ὁ ἑλληνισμὸς καὶ ἐξῆσκησε τὴν σωτήριον αὐτοῦ ἐπιβροχὴν, διότι πανταχοῦ διέλαμψε διὰ τῶν αὐτῶν χαρακτήρων, διὰ τῆς ἀρχαίας σοφίας καὶ διὰ τῆς μετ' αὐτῆς συνδυασθείσης χριστιανικῆς πίστεως. Ὁ ἑλληνισμὸς τοῦ Ὀμήρου καὶ τοῦ Πλάτωνος εἶναι πανταχοῦ ἀχώριστος τοῦ ἑλληνισμοῦ τῆς ἐκκλησίας.

Διὰ τῶν αὐτῶν τούτων στοιχείων διεσώθη ὁ ἑλληνισμὸς εἰς τὰ ἄδυστα τῆς ἐθνικῆς συνειδήσεως κατὰ τὴν πολυδάκρυτον ἐποχὴν τῆς δουλείας, οὐδέποτε ἐξηλείφθη ἀπὸ τῆς καρδίας τῶν Ἑλλήνων ἡ ἀγάπη καὶ μελέτη τῆς ἀρχαιότητος καὶ ἡ λατρεία τοῦ Χριστοῦ. Σήμερον εἰσέτι πολλαχοῦ τῆς Ἑλλάδος ὑπὸ τὴν αὐτὴν στέγην συνέρχονται τὸ σχολεῖον καὶ ἡ ἐκκλησία, τὰ δύο ταῦτα ἰδρύματα ἅτινα συγκεφαλαιοῦσιν αἰῶνας δόξης καὶ μεγαλείου, τὴν ἀνθρώπινον σοφίαν καὶ τὴν θεῖαν δύναμιν. Καὶ ἐὰν μελετήσωμεν τὸν βίον καὶ τὰ ἔργα τῆς μακρᾶς σειρᾶς

τῶν κατὰ τοὺς δουλικούς αἰῶνας λογίων, ἢν φέρουσιν εἰς φῶς οἱ νέοι παρ' ἡμῖν μεσαιωνοδίφροι μετ' ἐπιμονῆς καὶ ζήλου ἀξίων παντὸς ἐπαίνου καὶ πάσης ἐμψυχώσεως, εὐρίσκομεν καὶ περ' αὐτοῖς ἐνίοτε μὲν κερωρισμένα, ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον δὲ συμπεπλεγμένα ἀλλὰ πάντοτε εὐδιάγνωστα τὰ δύο ταῦτα στοιχεῖα, τὴν κλασικὴν καὶ τὴν χριστιανικὴν παράδοσιν. Τίς λ. χ. δὲν ἀναγνωρίζει ἐν τῷ Εὐγενίῳ γνήσιον ἀπόγονον τῶν τελευταίων φιλοσόφων, καὶ ἐν τῷ Νικηφόρῳ τὴν ἀφέλειαν καὶ τὴν ἀπλότητα τοῦ εὐαγγελικοῦ λόγου; Καὶ ἐπὶ τῶν ἡμερῶν ἡμῶν δὲν ἐξεπροσώπει ἀκριφῆ τὴν κλασικὴν παράδοσιν ὁ Κοραΐς, καὶ τὴν ἐκκλησιαστικὴν ὁ Οἰκονόμος; Ἐὰν δὲ παρὰ τὴν τάξιν τῶν λογίων ἐξετάσωμεν καὶ αὐτοῦ τοῦ ἀπαιδευτοῦ λαοῦ τὸν βίον καὶ τὰ, ἔργα, τὰ ἦθη καὶ τὰ ἔθιμα, καὶ τὰ ἐκ πάντων τούτων ἀπορρέουσιν ἐθνικὰ καὶ ἰδιωτικὰ ἄσματα, ἅτινα ἦσαν ἡ μόνη κατ' ἐκείνην τὴν ἐποχὴν δυνατὴ τέχνη, ἀμέσως διακρίνομεν καὶ εἰς αὐτὰ τοὺς χαρακτήρας τῆς ἀρχαίας καλλονῆς, τὴν ἀπλότητα, τὴν ἀφέλειαν, τὴν εὐρυθμίαν, τὴν διαύγειαν καὶ τὴν χάριν, αἵτινες συνιστῶσι τὴν πλαστικὴν ἐντέλειαν τῶν ἀρχαίων καλλιτεχνημάτων. Οὐδεὶς λαὸς ἔχει δημώδη ποίησιν τόσον ἐντελῆ, εὐτυχῆς δὲ ἡμεῖς; ἐὰν δυνήθωμεν νὰ μεταφέρωμεν τὰ μοναδικὰ ταῦτα προτερήματα εἰς τὴν ποίησιν τῆς ἐποχῆς μας.

Διὰ τῶν αὐτῶν δὲ στοιχείων δι' ὧν διεσώθη, ὅτε ἤλθε τὸ πλήρωμα τοῦ χρόνου, ἠγέρθη ὁ ἑλληνισμὸς, καὶ διήγειρε τὸν ἐνθουσιασμὸν τῆς Εὐρώπης, καὶ ἠγωνίσθη καὶ ἐθριάμβευσεν. Οἱ γενόμενοι θεαταὶ τῆς μεγάλης ἡμῶν ἐπαναστάσεως ἐξεπλήγησαν κατ' ἀρχάς, καὶ ἠπόρησαν, καὶ δὲν ἐπίστευσαν τὸ πρωτοφανὲς τοῦτο θαῦμα ἐθνικῆς νεκραναστάσεως· ἡ δὲ μυωπάζουσα ἐνίοτε διπλωματικὴ ἐταράχθη, καὶ παρενώρισε τὴν φύσιν καὶ τὰς τάξιν τοῦ κινήματος καὶ τὰς νομίμους αὐτοῦ αἰτίας. Καὶ ὅμως ἐγίνωσκε τὸ ἑλληνικὸν μεγαλεῖον, καὶ εἶχεν ἤδη πρὸ ὀφθαλμῶν τὰς γιγαντιαίας προόδους ἄλλου λαοῦ, ὃν εἶχε γενῆσαι εἰς τὸν πολιτισμὸν ἢ αὐτὴ χριστιανικὴ πίστις. Ἀλλ' ἡ ἄθεος φιλοσοφία τοῦ παρελθόντος αἰῶνος, ἡ μολύνασα διὰ στυγερῶν ἐγκλημάτων καὶ αὐτὴν τὴν ἄλλως σωτήριον καὶ χριστιανικὴν κατ' οὐσίαν γαλλικὴν ἐπανάστασιν, ἀντήχει εἰσέτι εἰς τὰ ὦτα τῆς Εὐρώπης, καὶ τὸ δόγμα ὅτι χριστιανισμὸς καὶ πολιτισμὸς εἶναι ἀρχὴ καὶ συνέπειαι, αἴτιον καὶ ἀποτέλεσμα, δὲν εἶχεν εἰσέτι καθιερωθῆ ἐν τῇ πολιτικῇ ἐπιστήμῃ, καὶ ὡς ἐκ τούτου πολλοὶ τῶν τότε πολιτικῶν δὲν ἐνόησαν, ὅτι καθὼς ὁ καθολικισμὸς καὶ ὁ προτεσταντισμὸς εἶχον μορφώσαι τὸν νέον πολιτισμὸν ὅστις δικαίως ἀνομάζεται χριστιανισμὸς, τὸν αὐτὸν πολιτισμὸν ἐμελλεν εἶς ἀνάγκης νὰ παραγάγῃ καὶ ἡ ὀρθοδοξία· ὅτι χωρὶς τοῦ στοιχείου τούτου ὁ νέος

πολιτισμὸς εἶναι ἀτελής· ὅτι εἰς τὴν πλήρη ἀνάπτυξιν τοῦ στοιχείου τούτου ἐγκατετι: οὐσιωδῶς ἡ λύσις τοῦ ἀνατολικοῦ ζητήματος, καὶ ὅτι ὑπὲρ πάντα ἄλλον λαόν, τὸν ἑλληνικὸν εἶχε προορίσει ἡ θεῖα πρόνοια εἰς τὸ μέγα τοῦτο ἔργον, διότι παρ' αὐτῷ διετηρεῖτο ζῶσα, καθαρὰ καὶ τοι ἀφάνης, ἡ διττὴ παράδοσις τῆς ἀνθρωπίνης σοφίας καὶ τῆς θείας ἀποκαλύψεως, αὐτῶν δηλ. τῶν συστατικῶν τοῦ νέου πολιτισμοῦ. Ἀλλ' ἄμα ἀνεπέσωσαν οἱ πατέρες ἡμῶν τὰ θαύματα τοῦ ἀρχαίου ἠρωτισμοῦ μαχόμενοι ὑπὲρ πίστεως καὶ πατρίδος, συνησοθάνθη ἡ Εὐρώπη ὅτι εἰς τὸν ἑλληνικὸν ἀγῶνα ἐνείχετο αὐτὴ ἡ ψυχὴ τοῦ ἰδίου αὐτῆς πολιτισμοῦ, καὶ συνεκινήθη ἐκ βάθους, καὶ ποιηταὶ καὶ ῥήτορες καὶ φιλόσοφοι καὶ καλλιτέχναι ὕψωσαν τὴν φωνὴν, καὶ πᾶσα πεφωτισμένη διάνοια, πᾶσα εὐγενῆς καρδίαι ἔδραμον εἰς βοήθειαν ἡμῶν, καὶ διὰ τοῦ λόγου, διὰ τῶν συνεισφορῶν, διὰ τοῦ ἰδίου αἵματος ἐπλήρωσαν εἰς τὴν Ἑλλάδα τὸν φόρον τῆς εὐγνωμοσύνης. Βραδέως ἀναγνωρίζει καὶ ἀτελῶς ἐνίοτε ἐπικυροῖ ἡ διπλωματικὴ τὰς νομίμους ἐπαναστάσεις, οὐδὲ εἶναι τῆς παρούσης πραγματείας νὰ ἐκτιμήσωμεν τὸ ὑπὲρ ἡμῶν ἔργον αὐτῆς. Ἄλλως, ἐμμένοντες εἰς τὴν καθαρὰν χώραν τῶν ἰδεῶν, δυνάμεθα ἀπὸ τοῦ ὕψους αὐτῶν νὰ κατιδῶμεν καὶ τὴν παρούσαν θέσιν ἡμῶν, καὶ τὰ ἐξ αὐτῆς ἐπιβαλλόμενα ἡμῖν καθήκοντα, καὶ περὶ τῆς ἱστορικῆς ἀποστολῆς τοῦ ἑλληνισμοῦ νὰ διατυπώσωμεν τέλος ἀκριβῆ καὶ θετικὰ συμπεράσματα.

Ἐὰν ἀληθεύσωσι ὅσα εἶπομεν μέχρι τοῦδε, ἡ θέσις ἡμῶν ἀπέναντι τῆς Εὐρώπης εἶναι εὐεξήγητος. Εἴμεθα τὸ ὑστερογενὲς καὶ ἐν τῶν μικροτέρων κρατῶν τῆς χριστιανισμοῦ. Πρὸ τῆς ἐγκαθιδρύσεως ἡμῶν εἰς τὴν χορείαν τῶν ἀνεξαρτήτων ἔθνων ὑπῆρξαν, καὶ ὑπάρχουσι μεγάλα κράτη, μεγάλα ἔχοντα καὶ ἐναντικὰ πρὸς ἄλληλα συμφέροντα, πανταχοῦ συγκρουόμενα καὶ ἐν τῇ δύσει καὶ ἰδίως ἐν τῇ ἀνατολῇ, καὶ ἐν αὐτῇ ἐπομένως τῇ μεταχειμῖνῳ χώρᾳ ὅθεν ὠρμήθη ὁ ἑλληνισμὸς, ἵνα ἐκπληρωθῇ τὴν ἀποστολὴν αὐτοῦ ἐν τῷ παρελθόντι καὶ θέλει συνεχίσει αὐτὴν ἐν τῷ μέλλοντι. Ἐκ τούτου πολλοὶ ἐνίοτε καὶ πρὸς βλάβην ἡμῶν ἀντιπερισπασμοὶ καὶ συγκρούσεις, ἐκ τούτου αἱ ἀβεβαιότητες τῆς περὶ ἡμῶν πολιτικῆς, ἐκ τούτου αἱ ἰδιαιτέραι συμπάθειαι καὶ ἀντιπάθειαι πρὸς ἐν ἢ ἄλλο ἔθνος, καὶ ἐκ πάντων τούτων διεσπασμένοι, ἀμφιβολίαι, φόβοι, ἐλπιδες, προσδοκίαι καὶ μεταμέλειαι. Παρὰ ταῦτα δὲ αὐτὸ τὸ ἐνδοξόν καὶ μοναδικὸν παρελθόν ἡμῶν, καὶ ὁ ὑπὸ τῆς ἐπαναστάσεως διεγερωθὲς ἐνθουσιασμὸς καθιστῶσι φυσικῶ τῷ λόγῳ τὴν μὲν λοιπὴν Εὐρώπην αὐστηροτέρην τοῦ δέοντος εἰς τὰς περὶ ἡμῶν κρίσεις αὐτῆς, ἡμᾶς δὲ πρὸς αὐτὴν ἀπειθητικωτέρους. Ἀλλὰ πρὸς τούτοις τὰ κακὰ τῆς δουλείας τεσσάρων αἰώνων δὲν ἐξαλείφονται ἐντὸς τεσσαράκοντα ἐτῶν, καὶ εἰ

καὶ ἔχομεν ἐν ἡμῖν αὐτὰς τὰς πηγὰς τοῦ νέου πολιτισμοῦ, καὶ διὰ τοῦτο διὰ τῆς κοινωνικῆς προόδου ἀφομοιοῦμεθα αὐτὸν θαυμαστικῶς, οὐχ ἦττον ἢ πολιτικὴ πρόσδος ἐπέται εἰς τὴν κοινωνικὴν, καὶ δὲν προηγεῖται αὐτῆς, ἡ πολιτικὴ σοφία εἶναι τὸ τελευταῖον προῖον τῆς κοινωνικῆς ἀναπτύξεως, καὶ ἔθνη πολλῶ ἡμῶν ἀρχαιότερα καὶ ἰσχυρότερα ἀπέδειξαν διὰ τῶν ἔργων ὅτι εἰσέτι δὲν ἐφθασαν εἰς αὐτὴν. Ταῦτα εἶναι, ἐὰν δὲν ἀπατώμεθα, τὰ στοιχεῖα τῆς πρὸς τὴν Εὐρώπην θέσεως ἡμῶν, καὶ ταῦτα εἶναι ἐπίσης τὰ στοιχεῖα τοῦ πολιτικοῦ ἡμῶν προβλήματος. Ἡ κοινωνικὴ θέσις εἶναι ὀμλωτέρα καὶ δὲν παρέχει ἐπιφοβὰ ζητήματα. Ἡ ἰσότης τῶν κοινωνικῶν καταστάσεων εἶναι ὁ διαφανέστερος αὐτῆς χαρακτήρ. Πάντας ἰσοπέδωσεν ὁ ζυγὸς, καὶ πάντας ἐξίσωσαν αἱ πρὸς τὴν πατρίδα θυσίαι καὶ οἱ ὑπὲρ αὐτῆς ἀγῶνες· μόνη διάκρισις εἶναι ἡ ἀτομικὴ ὑπεροχὴ τοῦ πνεύματος καὶ τῆς ἠθικότητος. Ἡ ἐκ τοῦ τιμαριωτισμοῦ ἀριστοκρατία, ἱστορικὸν γεγονὸς κοινὸν εἰς τὴν λοιπὴν Εὐρώπην, δὲν εἶχε παρ' ἡμῖν λόγον ὑπάρξεως οὔτε δύναται νὰ εἰσαχθῇ. Ἡ ἰσοπολιτεία, καὶ ἂν δὲν ὑπῆρχεν ἀλλαχοῦ, καὶ ἂν δὲν ἔτεινον πρὸς αὐτὴν πᾶσαι αἱ νεώτεραι κοινωνίαι, εἶναι παρ' ἡμῖν ἱστορικὴ ἀνάγκη καὶ κοινωνικὸς νόμος. Εἶναι δὲ τοῦτο ἐν τῇ παρουσίᾳ ἐποχῆς οὐ μικρὸν πλεονέκτημα. Διὰ τῆς ἰσότητος ἀνεπτύχθη καὶ ὁ κοινωνικὸς πλοῦτος. Ἡ γεωργία, ἡ χειροτεχνία, τὸ ἐμπόριον, ἡ ναυτιλία, δι' ὧν ἐκ τοῦ μηδενὸς ἐδημιουργήθη ὀλίγη εὐζωφία, δὲν ἐπέφερον τὰς μεγάλας ἐκείνας διακρίσεις μεταξὺ γαιοκτημόνων καὶ γεωργῶν, κεφαλαιούχων καὶ ἐργατῶν, αἵτινες ἀλλαχοῦ παρήγαγον τρομερὰς ἀναστατώσεις καὶ στυγερά κακουργήματα· καὶ ἐν ᾧ οὐδὲν εἶδος βιομηχανίας ἐλλείπει, οὐδὲν πάλιν ὑπερτερεῖ ἐπὶ βλάβῃ τῶν ἄλλων, ὥστε καὶ κατὰ τὰς σχέσεις ταύτας ἐπικρατεῖ ἡ ἰσότης ἥτις καὶ κατὰ τὰς ἄλλας. Ἀλλὰ τὴν ἰσότητα, ἥτις ἐνιαχοῦ εἶναι ἐν τῇ δουλείᾳ ἰσότης, συνοδεύει ἡ ἐλευθερία ἥτις παρ' ἡμῖν τρώντι εἶναι ἀρχαία, διότι εἶναι ἐγκεχαρπαγμένη εἰς τὸ πνεῦμα, εἰς τὴν καρδίαν, εἰς τὴν ἱστορίαν τῆς ἡμετέρας φυλῆς. Τὴν δὲ ἰσότητα καὶ τὴν ἐλευθερίαν συνδέει πρὸς ἀλλήλας καὶ ἐνοποιεῖ ἡ χριστιανικὴ ἀδελφότης, καὶ κατὰ τοῦτο ἔχομεν μέγιστον πλεονέκτημα ἐν τῇ ἡμετέρᾳ ἐκκλησίᾳ. Εἶναι αὕτη φύσει κοινωνικὴ, φύσει ἐθνικὴ, καὶ οὐ μόνον δὲν ἀντιτείνει κατὰ τῆς κοινωνικῆς ἰσότητος καὶ τῆς πολιτικῆς ἐλευθερίας, ἀλλ' ἐπικυροῖ αὐτὰς καὶ ἀγιάζει. Τὸ πολιτεῦμα τῆς ὀρθοδόξου ἐκκλησίας εἶναι ἐν πλήρει ἀρμονίᾳ καὶ πρὸς τὸ ἀρχαῖον καὶ πρὸς τὸ νέον ἑλληνικὸν πολιτεῦμα, δὲν εἶναι ἀπόλυτον, ὡς ὁ παπισμὸς, δὲν ἔχει ἀναρχικὰς τάσεις, ὡς ὁ προτεσταντισμὸς, ἀλλὰ συνονοῖ καὶ συναρμολογεῖ ἐν τῇ ἐνότητι τὴν πίστει τὴν ποικίλων τῶν πνευμάτων, δὲν ἀ-

ποκλείεται τῆς κοινωνίας διὰ τῆς ἀγαμίας τοῦ κλήρου, δὲν σφετεριζέται τὴν κοσμικὴν ἐξουσίαν, δὲν ἐπιβάλλεται εἰς αὐτήν, οὐδὲ ἐπιβάλλεται διὰ τῆς βίας εἰς τὰς συνειδήσεις, εἶναι ἀνεξίθρησκον, εἰρηκὺν, ἔδωκεν εἰς τὸ ἔθνος ἀνκριθιμήτους διδασκάλους καὶ μάρτυρας, καὶ δὲν ἀπαιτεῖ παρ' αὐτοῦ εἰμὴ τὴν κοινὴν πάντων προστασίαν. Ἡ ἐν ἐλευθέρῳ κράτει ἐλευθέρᾳ ἐκκλησία δὲν εἶναι ζήτημα, δὲν εἶναι τὸ ἰδανικὸν πρὸς ὃ τείνομεν, ἀλλ' εἶναι πρᾶγμα παρ' ἡμῖν, οὐδὲν δὲ τῶν ζητημάτων ἅτινα κατεξέσχισαν καὶ καθημάτισαν τὴν Εὐρώπην διὰ τῆς ἰσραῆς ἐξετάσεως, διὰ τῶν θρησκευτικῶν πολέμων, διὰ τῆς συγκρούσεως τῆς κοσμικῆς καὶ τῆς ἐκκλησιαστικῆς ἐξουσίας, οὐδὲν τῶν ζητημάτων τούτων, ἅτινα ἀνεφάνησαν ἐκ τῆς παραγνωρίσεως καὶ παραφθορᾶς τῶν δογμάτων καὶ τοῦ ἀληθοῦς πνεύματος τοῦ χριστιανισμοῦ, οὐδὲν ἐξ αὐτῶν ἐπαπειλεῖ, χάρις εἰς τὸν Θεόν, τὴν ἡμετέραν κοινωνίαν.

Καὶ ταῦτα μὲν εἶναι τὰ ἀγαθὰ ἅτινα ἐδωρήσατο ἡμῖν ὁ Θεὸς διὰ τῆς παρελθούσης ἡμῶν ἱστορίας, πολυτίμητα σπέρματα πάσης ἀναπτύξεως καὶ παντὸς μεγαλείου· ἐὰν δὲ εἰς ταῦτα προστεθῇ καὶ ἐκ μέρους ἡμῶν ἐνέργεια σύμφωνος πρὸς τὰ ἐκ τούτων καθήκοντα, πρὸς τὸν ἱστορικὸν προορισμὸν τοῦ ἡμετέρου γένους, δυνάμεθα νὰ ὑπομένωμεν ἀγογγύστως τὰς δυσκολίας τοῦ παρόντος, νὰ περιφρονήσωμεν τὰς ἀδίκους αἰτιάσεις, καὶ ν' ἀτενίσωμεν πλήρεις θάρρους καὶ πεποιθήσεως εἰς τὸν ἀνατείλαντα ἤδη ἀστέρα τοῦ μέλλοντος, διότι τὸ παρελθὸν ὑπερἀμυδρῶς καὶ λίαν συντόμως ἐξιστορήσαμεν, δὲν δύναται νὰ μὴ ἔχη μέλλον.

Ἐὰν τὰ γεγονότα ὅσα ἀνεφέρομεν εἶναι θετικὰ, ἱστορικὰ, ἀποδεδειγμένα, καὶ περὶ τούτου ἐλπίζομεν ὅτι οὐδεὶς, εἴτε Ἕλλην εἴτε μὴ, εἴτε πιστὸς, εἴτε ἀπιστος, θέλει ἀμφιβάλλει, καταδεικνύουσι τίνι τρόπῳ ὁ ἱστορικὸς βίος τοῦ ἡμετέρου ἔθνους συντείνειν εἰς τὴν πρόοδον τοῦ ἀνθρωπίνου γένους, ἧτις εἶναι τὸ ἐνταλμα τοῦ ἱστορικοῦ νόμου. Δὲν εἴμεθα ἐξ ἐκείνων οἵτινες θεωροῦσι τὴν πρόοδον ταύτην ἀναγκαῖον μηχανισμὸν ὡς τὴν πρόοδον τῆς φύσεως. Ἀναγνωρίζομεν ἐν τῷ ἀνθρώπῳ πνεῦμα ἐλεύθερον καὶ λογικόν, καὶ ἐν τῷ Θεῷ πρόσωπον ἄπειρον καὶ τέλειον ποιητὴν τοῦ παντὸς καὶ συντηροῦν τὸ πᾶν διὰ τῆς ἰδίας Αὐτοῦ προνοίας· διότι δὲν ἠδυνήθημεν νὰ πεισθῶμεν ὅτι ἐν ᾧ ὑπάρχει τὸ ἀτελές, τὸ τέλειον δὲν δύναται νὰ ὑπάρξῃ, ὅτι ἡ τελειότης εἶναι πρόσκομμα εἰς τὸ εἶναι, ἐν ᾧ ἀπ' ἐναντίας, ὡς εἶπεν ὁ Βοσσετός καὶ πρὸ αὐτοῦ ὁ Πλάτων, εἶναι ὁ λόγος τοῦ εἶναι. Τὴν θεῖαν πρόνοιαν καθορώμεν ἐνργῶς ἐν τῇ συστάσει τοῦ κόσμου, καὶ ἰδίως ἐν τῇ συστάσει τοῦ ἀνθρώπου. Ἔργον αὐτῆς εἶναι ἐπίσης ἡ διὰ Μωυσέως ἀποκάλυψις τοῦ νόμου, καὶ ἡ διὰ τῆς

ἐνσπρώξεως τοῦ θεοῦ λόγου σωτηρία τῆς ἀνθρωπότητος, καὶ τούτο εἶναι, ὡς εἶπομεν, τὸ θεῖον στοιχεῖον τῆς ἱστορίας. Ἐὰν δὲ πρόοδος τοῦ πεπερασμένου εἶναι ἡ διηγετικὴ αὐτοῦ ἀνοδος πρὸς τὸ ἄπειρον, τὸ ἰσχυρότερον ἐλαττήριον τῆς ἀνελεύσεως ταύτης εἶναι αὐτὴ ἡ πρὸς τὸν Θεὸν καὶ τὰ ἔργα Αὐτοῦ πίστις, οὐδὲν ἔχουσα ἐναντίον πρὸς τὸν λόγον, ἀλλ' ἐν αὐτῷ οὔσα, καὶ ἐν πλήρει μετ' αὐτοῦ ἀρμονίᾳ, διότι αὐτὸς ἐπιβάλλει αὐτὴν καὶ ἀποδεικνύει. Ἡ ἐν τῇ ἱστορίᾳ ἐνέργεια τῆς θείας προνοίας ἐκδηλοῦται κατὰ πρῶτον διὰ τοῦ ἰουδαϊσμοῦ, καὶ διεδόθη διὰ τοῦ ἐλληνισμοῦ. Διὰ τοῦ ἐλληνισμοῦ, ἐπίσης ἀνεδείχθη ὅλη ἡ δύναμις καὶ γονιμότης τοῦ ἀνθρωπίνου πνεύματος, ἐγκαταλελειμμένου εἰς τὰς ἰδίας δυνάμεις καὶ φθάνοντος δι' αὐτῶν εἰς τὴν ἀνωτάτην κατ' ἀνθρώπου τελειότητα διὰ τοῦ ἐλληνισμοῦ καὶ ὁ Ῥωμαϊκὸς κόσμος ἐξωγονήθη, καὶ τὸ πνεῦμα αὐτοῦ διέδωκεν εἰς ὅλην τὴν οἰκουμένην ἀλλὰ δὲν ἀνεχαίτισθη ἡ πρὸς τὴν διάφθοράν φυσικὴ βροχὴ τῆς ἀνθρωπίνης ἀδυναμίας. Ὅθεν διὰ τοῦ ἐλληνισμοῦ πάλιν ἐκπρόχθη ὁ θεῖος λόγος, τὸ Εὐαγγέλιον τῆς χάριτος καὶ τῆς ἀπολυτρώσεως, καὶ ὁ χριστιανισμὸς συνδυασθεὶς μετ' αὐτοῦ, τὸ θεῖον στοιχεῖον μετὰ τοῦ κατ' ἐξοχὴν ἀνθρωπίνου, παρήγαγε τὸν νέον πολιτισμὸν διαφρηθίμιας κατὰ τὸν θεῖον αὐτοῦ τύπον, πάντα τὰ ἄλλα στοιχεῖα τῶν εὐρωπαϊκῶν κοινωνιῶν καὶ κατὰ τὸν μεσαιῶνα καὶ κατὰ τὴν νέαν ἱστορίαν. Διὰ τοῦ αὐτοῦ δὲ τούτου συνδυασμοῦ διεσώθη καὶ αὐτὸς ὁ ἐλληνισμὸς, καὶ εἰς νέαν ζωὴν ἀνηγέρθη.

Τοιαῦτα εἶναι, ἐὰν δὲν ἀπατώμεθα, αἱ μεγάλαὶ πράξεις τοῦ ἱστορικοῦ δράματος, τὰ προφανέστερα καὶ περιληπτικώτερα γεγονότα τῆς ἱστορικῆς ἐπιστήμης. Καὶ αὐτὴ ἡ ἀπιστία ἀναγκάζεται νὰ ὁμολογήσῃ τὴν ἐν μέσῳ τῶν ἀνατολικῶν λαῶν πνευματικὴν ὑπεροχὴν τοῦ ἑβραϊκοῦ, τὴν μοναδικὴν τελειότητα τοῦ ἐλληνικοῦ κόσμου, τὴν ἐπιβροχὴν αὐτοῦ ἐπὶ τοῦ Ῥωμαϊκοῦ, τὴν πρὸς τὸν χριστιανισμὸν ἀρμονίαν αὐτοῦ, τὸν μετ' αὐτοῦ συνδυασμὸν κατὰ τὸν μεσαιῶνα, καὶ τὴν σωτήριον ἐνέργειαν τοῦ συνδυασμοῦ τούτου ἐν τῇ νέᾳ ἱστορίᾳ. Τώρα ἐρωτῶμεν, τίνας ἄλλου ἔθνους ὁ βίος συνδέεται τοσοῦτον ἐνδομύχως μετ' ὅλου τοῦ βίου τῆς ἀνθρωπότητος, ἢ συνετέλεσε τοσοῦτον εἰς τὴν πρόοδον αὐτῆς; Ποία ἄλλη ἱστορικὴ ἀποστολὴ δύναται νὰ παραβληθῇ πρὸς τὴν ἱστορικὴν ἀποστολὴν τοῦ ἐλληνισμοῦ; καὶ τίς δύναται νὰ ἰσχυρισθῇ ὅτι ἡ ἀποστολὴ αὕτη ἐξηντλήθη, ἐν ᾧ ἔχει πρὸ ὀφθαλμῶν τὴν ὡς ἐκ θαύματος ἀναγέννησιν τοῦ ἐλληνισμοῦ καὶ τὴν οὐχ ἤττον προφανῆ αὐτοῦ πρόοδον; Τίς δὲν θέλει κατανοήσῃ ὅτι ὅσα ὀρυκτικώτερος εἶναι ὁ ἀπὸ τοῦ ὕψους τοῦ παρελθόντος καταρρέων οὗτος χειμάρρος, τόσῳ μακρότερον θέλει ἀρδεύσει τὰς πεδιάδας τοῦ μέλλοντος; Λίαν πιθανόν

νὸν ὅτι περὶ τῶν ἀληθειῶν τούτων οἱ ἑτερογενεῖς θέλουσι συμφωνήσαι, καὶ συμφωνοῦσιν ἐν γένει, διότι τὰς ἰδέας ὅσας ἐτολμήσαμεν νὰ συνδιατάξωμεν ἐν τῇ προκειμένῃ μελέτῃ, ὧν ἐκάστη ἐπιδέχεται εὐρυτάτην ἀνάπτυξιν, δύναται τις νὰ εὕρῃ πολλαχοῦ διασπαρμέναις. Μόνον ἡμεῖς ὀφείλομεν οὐχὶ νὰ ἐπαυρώμεθα ἐπ' αὐταῖς, ἀλλὰ νὰ μετριοφρονῶμεν, διότι ὅσα μεγάλη καὶ ἐνδοξος εἶναι ἡ περιουσία ἢ ἐκληροδότησαν ἡμῖν οἱ ἀθάνατοι ἡμῶν πατέρες, τόσῳ μεγάλη εἶναι ἡ εὐθύνη καὶ πρέπει νὰ ᾖται ἡ προσπάθεια, ἵνα μὴ φανῶμεν ἀνάξιοι αὐτῶν ἀπόγονοι. Πολλὰ καὶ σοβαρὰ εἶναι τὰ πηγάζοντα ἐκ τούτου καθήκοντα, εἰς ταῦτα πάντες ὑποβαλλόμεθα καὶ μικροὶ καὶ μεγάλοι, καὶ ἐλεύθεροι καὶ δούλοι, καὶ οἱ ἐντὸς καὶ οἱ ἐκτὸς τῆς Ἑλλάδος, ἕκαστος δὲ ἡμῶν συγκεντρούμενος ἐν τῇ ἰδίᾳ συνειδήσει, ἐὰν δὲν εἶναι ἐκφυλος, τὰ συναισθάνεται· ἀλλ' ἐὰν ἐπετρέπετο ἡμῖν νὰ τὰ διατυπώσωμεν ἐν ὀλίγοις, ὡς λογικὰ πορίσματα τῶν προεκτεθέντων, ἠθέλομεν εἶπει ὅτι ἀνάγονται εἰς τὴν μελέτην καὶ ἀναγέννησιν, εἰ δυνατόν τῆς ἀρχαίας σοφίας, συνδυαζομένης μετὰ τῶν ὑγειῶν στοιχείων τοῦ νέου πολιτισμοῦ καὶ μετὰ τῆς χριστιανικῆς πίστεως. Ἐὰν τοῦτο κατορθώσωμεν, ἢ ἐν τῷ μέλλοντι ἱστορικῇ ἀποστολῇ ἡμῶν θέλει εἶναι μεγάλη ὅσον ἢ ἐν τῷ παρελθόντι, καὶ δι' ἡμῶν ὁ πολιτισμὸς θέλει ἐπιστρέψῃ τελειότερος εἰς τὴν πρώτην αὐτοῦ πατρίδα *).

* *Er Aordivq κατὰ Αὔγουστον 1871.*

II. ΒΡΑΪΛΑΣ ΑΡΜΕΝΗΣ.

Η ΕΠΙ ΤΟΥ ΙΛΙΞΟΥ ΓΕΦΥΡΑ ΤΟΥ ΠΑΝΑΘΗΝΑΪΚΟΥ ΣΤΑΔΙΟΥ.

Ἐπὶ τῶν πρὸ τῆς εἰσόδου τοῦ Σταδίου ὄχθων τοῦ Ἰλισσοῦ οἰκοδομεῖται νῦν ὑπὸ τῆς ἐπὶ τῶν Ὀλυμπίων ἐπιτροπῆς γέφυρα λιθίνη* καὶ τὰ μὲν ἄκρα τῶν ἀψίδων ἐρεισθήσονται ἐπὶ τῶν σωζομένων στερεῶν λειψάνων τοῦ ἐκατέρωθεν ἀντιτελισματός,

* ΣΗΜ. ΠΑΝΔ. Τὴν ἀνωτέρω μελέτην ἀπήγγειλεν ὁ Κ. Βράϊλας εἰς ἐπὶ τῆς ἐν Λονδίῳ ἑλληνικῆς κοινότητος, ἐν τῷ νεωστὶ ἱδρυθέντι ἑλληνικῷ σχολείῳ, ἐν ᾧ γίνονται καὶ παραδόσεις ὅπως πρὸ τινῶν ἔτων ἐν τῷ ἐν Ἀθήναις Ἐθνικῷ Ἐξέλιξι δὲ πρὸ πάντων σημεῖωσας ἢ ἰσχύς τῶν ἐπιχειρημάτων δι' ὧν ἀποδεικνύει τὸ θαυμαστὸν τῆς παρελθούσης ἐπιβροχῆς τοῦ ἐλληνισμοῦ εἰς πάντα τὸν κόσμον, καὶ ἡ εὐκρίνεια δι' ἧς διακτυλεῖται ἐν λόγῳ ἐξ ἀνάγκης συντόμως τὰ κυριώτατα αὐτοῦ ἔργα. Ὁ φιλόπατρις συγγραφεὺς δοξάζει ἐπὶ τέλους ὅτι καὶ ἐν τῷ μέλλοντι ἡ ἱστορικὴ ἀποστολὴ τοῦ ἡμετέρου ἔθνους ἔσται μεγάλη, ἐὰν διατηρήσωμεν ἀλόβητον τὴν ἐθνικὴν συνείδησιν. Καταδεικνύει δὲ καὶ τὸ χάρειν καὶ ἀνθηρὸν τοῦ ὕψους, δι' οὗ ἠρμήνευσεν ὁ εὐγλωττος ῥήτωρ τὰς ἰδέας αὐτοῦ.

ἢ δ' ἀντηρὶς θεμελιούται ἐν μέσῳ τῇ κοίτῃ τοῦ ὄνομαστοῦ ποταμοῦ, ὅς τις κατὰ μὲν τὸν Σενέκαν

... per graciles lenis Ilissus,
Ut Maeander, super aequales
Labitur agros piger, et steriles
Amne maligno radit arenas 1)

κατὰ δὲ τὸν Σατωβριάνδον, στηριζόμενον εἰς ἀρχαιότερων περιγραφᾶς, καὶ ἐξ ἰδίων καὶ τοῦ φίλου Fauvel παρατηρήσεων συμπεραίνοντα, εἶχεν ἄλλοτε διαρκέστερον ὕδωρ ῥέον νῦν καὶ διαχεόμενον ὑπὸ τὴν χαλκῶδη κοίτην 2). Ἡ γενομένη πρὸς θεμελιώσιν τοῦ ἐρείσματος πρώτη καὶ σχεδὸν ἐπιπόλαιος ἀνασκαφὴ ἀπέδειξεν ἑκατοστὸν ἤδη, τὴν ὑπὸ τὸ βεῖθρον ἀπώλειαν μονονουχί ὄλου τοῦ ποταμοῦ ὕδατος.

Ταλαίπωρος Ἰλισσός! Ἀφ' οὗ ἐδέχθης τὰς κολακείας καὶ τοὺς θαυμαστικὸς ἐπαίνους Ἑλλήνων καὶ ξένων, καθ' ὃν χρόνον ἡ εὐτυχία καὶ ἡ λαμπρότης τῆς ὑπὸ σοῦ βρεχομένης πόλεως ἔσυρεν, ὡς πᾶσα εὐτυχία καὶ πᾶσα λαμπρότης, πολλοὺς τοὺς φίλους καὶ τοὺς θαυμαστάς, εὐθύς ὅτε μετὰ τῆς πόλεως ἐξέπεσε τοῦ ἀρχαίου μεγαλείου, πάντες σε ἐγκατέλιπον, οἱ δὲ πλείστοι καὶ ἀρνούνται αὐτὴν σου τὴν προγενεστέραν ἀξίαν.

Ὁ Καλλιμάχος πρῶτος, δύο περίπου αἰῶνας πρὸ Χριστοῦ ἀκμάσας, καταπεπληγμένος ὑπὸ τοῦ μεγέθους τοῦ Νεῖλου, ἐπιλανθάνεται ὅτι μικρὸν κατωτέρω τῆς εἰς τὸν Ἰλισσὸν συμβολῆς τοῦ Ἡριδανοῦ, καθ' ἣν περίπου θέσιν κεῖνται σήμερον οἱ ἀνθηροὶ κήποι τῶν Ἰλισσίδων Μουσῶν καὶ τῶν Νυμφῶν, ὁ πικρὸς Φαῖδρος πρὸς τὸν ἀπήγασον ὠσαύτως Σωκράτη διαλεγόμενος, λέγει περὶ τοῦ κατ' ἐκείνην τὴν θέσιν ῥέοντος τοῦ Ἰλισσοῦ· εἶρ' οὖν ἐνθένδε (ὁ Βορέας ἤρπασε τὴν ἑρσιθυίαν); χαρίεντα γοῦν καὶ καθαρὰ καὶ διαφανῆ τὰ ὕδατα φαίνεται καὶ ἐπιτήδεια κόρακις παίζειν παρ' αὐτὰ 3). Ἐπιλανθάνεται λέγω ὁ Καλλιμάχος τῆς ἀληθεστάτης ταύτης μαρτυρίας, καὶ συκοφαντεῖ τὸ ὕδωρ τοῦ Ἡριδανοῦ ὡς καὶ ὑπὸ τῶν θεμελιῶν καταφρονούμενον 4).

Ἀνωτέρω εἶδομεν τοὺς ἀνευλαβεῖς ποιητικὸς λόγους τοῦ φιλοσόφου Σενέκα.

1) «... ὁ ἥρεμος Ἰλισσός, ὡς ὁ Μαίανδρος, ἐπὶ ἰσχυρῶν καὶ ὀμαλῶν ἀγρῶν νωθρὸς ὀλισθαίνει καὶ ὕδατιν εὐτελεῖ τὰς ἐπὶ γαίας περιβρέχει.» Σενέκα Ἰππύλοτος V. 13—16.

2) Chateaubriand Itinéraire. Μέρους Α, σελ. 227. Ἐκδοσις 1844.

3) Πλάτωνος, Φαῖδρος III.—Περὶ τῆς τοποθεσίας ταύτης δις ἤδη μέχρι τοῦδε ἔγραψα τὰ πρῶτον ἐν τοῖς Ποικίλοις λαλῆμασι τῷ 1863 (Πανδ. τόμ. ΙΔ', φολ. 327, σελ. 411), εἶτα δ' ἐν ἄρθρῳ περὶ κριστοφύρου Ἀφροδίτης (Πανδ. τόμ. ΙΕ', φολ. 343, σελ. 228.) Σημειωτέον δὲ σήμερον εἶναι ὁ Chandler συγγείει αὐτὴν πρὸς τὴν Καλλιμάχου ἢ Ἐννεάκρουον, ὡς ὀρθῶς παρατηροῦσιν οἱ σχολιασταὶ αὐτοῦ Servois καὶ Barbier du Bocage, ὑποδεικνύοντες σχεδὸν τὴν ὕψος ἀναγνωριζομένην θέσιν ὡς τόπον τοῦ διαλόγου (Chandler τόμ. Β' κεφ. XVI ἐν τέλει, καὶ σημ. 81 τῆς γαλλ. μεταφράσεως.)

4) Στράβωνος Γεωγραφικῶν Β. ΙΧ, κεφ. Δ'.

Μετά δ' αἰῶνας δλοκλήρους σημειώσεις τις ἀνόνη-
 μος, ἀνήκουσα εἰς τὸ ὑπὸ τῶν γάλλων καποικίων
 ἰχνογραφηθὲν σχέδιον τῶν Ἀθηνῶν (1670 μ. Χ.),
 λέγει ὅτι τὸν Ἰλισσὸν σοὶ Ἕλληνας ἀποκαλοῦσι *ξη-
 ροπόταμον*, τουτέστι χεῖμαρρον, ἦτοι τόπον ὅπου
 τὸ ὕδωρ ῥεεῖ κατὰ τὴν ἀφθονίαν τῆς βροχῆς, τὸν
 δὲ λοιπὸν χρόνον εἶναι ξηρὸς ⁸⁾.» — Ἐκατὸν δὲ περι-
 που εἴτη μετὰ ταῦτα ὁ ἄγγλος Chandler (1764—
 1766), ὑπὸ τῆς ὀρυθῆς τῆς καταφρονήσεως σκοτι-
 ζόμενος, συγγέει τὰ ὕδατα τοῦ Ἰλισσοῦ πρὸς τὰ τοῦ
 Ἡριδανοῦ, ἐπαναλαμβάνων περὶ ἐκείνων ὅτι ὁ Καλ-
 λίμαχος εἶπε περὶ τούτων, καὶ ἀσεβῶς μετ' ἐλα-
 φοῦς πανοπλίας μακροφυλακῶν, ἀντεπεξέρχεται
 κατὰ τὰ πᾶν ὕδατων τοῦ ἐνδόξου ποταμοῦ καὶ
 κατὰ τῶν ὑπερβολῶν τῶν ἀρχαίων ποιητῶν. Κατ'
 αὐτὸν, οὐδ' ὅταν ῥαγδαίως βρέχη, οὐδ' ὅταν ἡ χιὼν
 ἐπὶ τῶν ὄρεων τήκεται, ἔχει ὕδωρ ἐντελῶς καλύ-
 πτον τὴν κοίτην ὁ Ἰλισσὸς, ἐν ᾧ κατ' ἔτος ἡμεῖς οἱ
 παρ' αὐτὸν κατοικοῦντες, τὸν χεῖμαρρον ἰδίως, βλέ-
 πομεν ὅτι ἐπὶ ἡμέρας πολλὰς, πολλάκις καὶ μέχρι

Λείψανα τῆς γεφύρας ἀπέναντι τοῦ Σταδίου.

χειλέων πληροῦται, καὶ τὰς ὄχθας ὑπερπηδᾷ, καὶ ἔ-
 χων ἀληθῶς «τὴν μεγαλοπρεπῆ ταχύτητα ἦν ἀπέ-
 δωκαν αὐτῷ οἱ ἀρχαῖοι,» ἀφ' οὗ σχεδὸν ἐντελῶς
 κατέφαγε τὸ ἀρχαῖον λίθινον πρόχωμα, οὐχὶ σπα-
 νίως κατακρημνίζει γεφύρας καὶ οἰκίας παρὰ τὴν
 ὄχθην στερεῶς ὠκοδομημένας ⁶⁾. Οἱ χαρίεντες κή-
 ποι οἱ τινες πρὸς τῷ τῶν τεττίγων «θερινόν τε καὶ
 λιγυρὸν ὑπηγοῦσι: τῷ τῶν Γαλλίδων καὶ τῶν Γερ-
 μανίδων χορῷ ⁷⁾, αἱ ἐπ' αὐτοῖς οἰκίαι, αἱ ἀπέναντι
 τὸν ποταμὸν ζευγνύουσαι ξύλινα γέφυραι, ἡ λιθίνη
 τῆς Καλλιβρότης καὶ τοῦ Νεκροταφείου καὶ αὐτὰ τὰ
 ἐνίοτε πνιγέντα βοσκῆματα ἔστρωσαν οἱ εὐγλωττοί,
 καὶ τοὶ ἄφωνοι, τῶν λόγων μου μάρτυρες. Ἄλλ' ὁ
 Chandler, μὴ ἀρκοῦμενος εἰς τὴν κατάκρισιν τῶν
 ἀρχαίων ποιητῶν, ἀναγνωρίζει παρὰ «τῷ ἐπιση-
 τικῷ (ingénieur) γάλλῳ καλλιτέχνῃ (Leroy), ὅς τις
 ἐν εἰκόνι τινὶ τῆς ἀπέναντι τοῦ Σταδίου θέσεως πα-

⁵⁾ De Laborde, Athènes aux XV, XVI et XVII siècles I. σελ. 79 ἐν σημειώσει.

⁶⁾ Περί τῆς αὐτῆς τινὸς καταστροφῆς, ἴδε Πανδ. τόμ. ΙΕ', φύλλ. 381, σελ. 379 ἐν τοῖς Π ο κ ι λ ο ι ε λ α λ ἡ μ α σ ι ν.

⁷⁾ Πλάτωνος, Φαῖδρος IV.

ρίστησι τὴν γέφυραν καλύπτουσαν ποταμὸν μέχρι
 χειλέων πλήρη,» τὸ αὐτὸ προνόμιον τῆς ποιητικῆς
 ὑπερβολῆς ⁸⁾.

Μετὰ δὲ τὸν ἄγγλον Chandler ὁ γάλλος Pou-
 queville, ἵνα παρκαίπω πάντας τοὺς ἄλλους τοὺς
 πρὸ καὶ μετ' αὐτὸν τὸν Ἰλισσὸν κολοιογήσαντας,
 (ἐν οἷς καὶ ὁ Breton), ἀφ' οὗ ἐπαναλάβη καὶ αὐτὸς
 τὸ γνωστὸν ὅτι ὁ Ἰλισσὸς μόνον κατὰ τὴν ὄραν τῶν
 βροχῶν ἔχει ὕδωρ, θεωρεῖ μυθώδη τὰ φυλλώματα
 τὰ σκιάσαντα πάλαι τὰς ὄχθας αὐτοῦ τε καὶ τοῦ
 Κηφισσοῦ «ποταμῶν ἀβρόχοις ποσὶ περωμένων, λέ-
 γει, κατὰ τὰ δύο τρίτα τοῦ ἔτους ⁹⁾.» Ἄλλ' εὐτυ-
 χῶς ἡ παροῦσα τῆς ὑπὸ τοῦ Κηφισσοῦ διαβρομέ-
 νης πεδιάδος ἀνθηρὰ κατάστασις, αἱ πλάτανοι, αἱ
 λεύκι καὶ αἱ σκιερὰι φυλλάδες, οὐχ ἦττον ἡ αἱ θείαι
 αὐτοῦ ἀηδόνες βεβαιούσι τὴν ποιητικὴν ἀκριβείαν
 τῶν ἀρχαίων ποιητῶν τε καὶ πεζῶν συγγραφέων ἐ-
 πικούρου νῦν ἐχόντων καὶ αὐτὸν τὸν Chandler ¹⁰⁾.

Τὸ ἀληθὲς εἶναι ὅτι οὐδέποτε ὁ Ἰλισσὸς ἐπλημ-
 μύρει διαρκῶς ὑπὸ ὕδατος· ὅτι ὅμως κατὰ τοὺς ἀρ-
 χαίους χρόνους διαρκῶς εἶχεν ὕδατα καὶ πολλῶ
 πλεονα ἢ τὴν σήμερον εἶναι κατ' ἐμὲ ἀναντιρῶη-

⁸⁾ Chandler, τόμ. Β', κεφ. XV σελ. 460 — 462 τῆς γαλλ. μεταφράσεως.

⁹⁾ Pouqueville, Voyage dans la Grèce, IV. CVII σελ. 83 καὶ 96.

¹⁰⁾ Chandler, αὐτόθι κεφ. XXII ἐν τέλει. Περί δὲ τῶν εἰς τὴν θέσιν τῆς παλαιᾶς τοῦ Πλάτωνος ἀκαδημίας καὶ τὸν Κολωνὸν συγκαλουσῶν ἡμᾶς κατ' ἔτος ἀηδόνων ἴδε τὰ ἐπόμενα, ὧν ἀκριβεστέρα ἔτι καὶ σήμερον καὶ ὠραιότερα περιγραφή τῆς τοῦ Σοφοκλέους εἶναι σχεδὸν ἀδύνατος.

Χῶρος δ' ὅδ' ἱερὸς, ὡς ἀπεικάσαι, βρύων
 δάφνης, ἐλαίας, ἀμπέλου· πυκνόπτεροι δ'
 εἶσω κατ' αὐτὸν εὐστομοῦσ' ἀηδόνες,
 καὶ κατωτέρω·

τὸν ἀργῆτα Κολωνὸν, ἐνθ'
 ἂ λίγηται μινύρεται
 θαμίζουσα μάλιστα ἀηδῶν
 χλωραῖς ὑπὸ βάσαις,
 τὸν εἰνώπα νέμουσα κισσῶν
 καὶ τὴν ἄβατον θεοῦ
 φυλλάδα μυρτιάκαρον ἀνήλιον
 ἀνήμενον τε πάντων
 χειμῶνων· ἐν' ὁ βακχιάτας
 αἰεὶ Διόνυσος ἐμβάτευει
 θεατῆς ἀμφιπολῶν τιθήνης.
 θάλλει δ' οὐρανίας ὑπ' ἄχνας
 ὁ καλλιθέτρος κατ' ἤμαρ αἰεὶ
 νάρκισσος, μεγάλαιν θεατῆν,
 ἀρχαῖον στεφάνωμ' ὅτε
 χρυσαυγῆς κρόκος· οὐδ' αἰπνοὶ
 κρηναὶ μινύουσιν
 Κηφισσοῦ νεμάδες βρέθρων
 ἀλλ' αἰὲν ἐπ' ἤματι
 ὠκυτόκος πεδίον ἐπιπίσσεται
 ἀκηράτω σὺν ἔμῳ
 στερνούχου χθονός·

ἔστιν δ' εἶον ἐγὼ γὰς Ἀσίας οὐκ ἠπακούω,
 οὐδ' ἐν τῷ μεγάλῳ Δωρίδι νᾶσον Πέλοπος πώποτε βλαστὴν
 φύτευμ' ἀχειρήτον αὐτόποιον,
 ἐγγέων φρόνημα δαίτων,
 ἢ τῆδε θάλλει μεγίστα χῶρα
 γλαυκᾶς παιδοτρόφου φύλλον ἐλάας.

[Σοφοκλέους Οἰδίπους ἐπὶ Κολωνῷ.]

τον ¹¹⁾. Διότι, ἀφαιρουμένου τοῦ καθ' ὄλον τὸ μήκος,
 ἀπὸ τῶν πηγῶν μέχρι τῆς πλατάνου ὕψ' ἦν ὁ Σω-
 κράτης καὶ ὁ Φαῖδρος ἐκάθησαν, ἀρδεύοντος τοὺς
 πολυαριθμοτέρους τὸ πάλαι κήπους ὕδατος, ἔμενε
 αὐτῷ ἀρκοῦν ὅπως ἐν ὥρᾳ θέρους καὶ σταθερᾷ με-
 σημβρία, κατὰ τὸν φίλον Πλάτωνα, βαδίζωσιν ἐν τῷ
 βρεῖθρῳ αὐτοῦ ἠδέως βρέχοντες τοὺς πόδας αὐτῶν
 δύο ἀνυπόδητοι φιλόσοφοι, καὶ ἀνακαλύπτωσιν ὅτι
 ἡ ἐξ αὐτοῦ τοῦ ποταμοῦ ὕδατος (ὡς καὶ σήμερον
 ἐν τοῖς κήποις διὰ παρεκτροπῆς αὐτοῦ) σχηματιζο-
 μένη πηγὴ «χαριστάτη ὑπὸ τῆς πλατάνου βρεῖ
 μάλα ψυχροῦ ὕδατος, ὥστε γε τῷ ποδὶ τεκμήρη-
 σθαι ¹²⁾.»

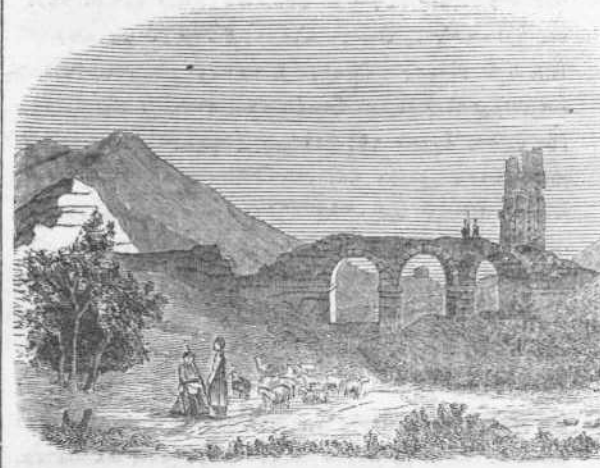
Ὅπως ποτ' ἀν ἦ, ἡ ἄλλοτε ὑπάρχουσα γέφυρα
 καὶ τότε ἦτο καὶ σήμερον εἶναι ἀπαρσιτήτως ἀναγ-
 κία, διὰ τε τοὺς κατὰ τετραετίαν παναθηναϊκῶς
 ἐν τῷ Σταδίῳ τελουμένους ἀγῶνας, καὶ διὰ τὴν συ-
 χνήν τῶν τε ἐντόπων καὶ τῶν ξένων περιπατητικῶν
 καὶ ἀρχαιολόγων ἐπίσκεψιν τῶν ἀπέναντι ἀρχαίων
 θέσεων. Ὅθεν ὁρθῶς ἐψηφίσθη ἡ πρὸς ἀνοικοδόμη-
 σιν αὐτῆς ἐπὶ τῶν ἀρχαίων λειψάνων δαπάνη.

Ἐν ᾧ δὲ τῶν νεωτέρων κτιστῶν καὶ τεκτόνων ἡ
 ἐργασία στήριγμα παρασκευάζεται τοῦ ἀρχαίου ἔρ-
 γου τὰ γενηράκωτα μὲν ἀλλὰ σθεναρὰ βάρη, καὶ
 τὰ νεώτερα τοῦ Ἰμνητοῦ καὶ τῆς Πεντέλης λιθότε-
 κνα διὰ σιδηρῶν μοχλῶν καὶ πυρίτιδος μαιευόμενα
 σφηκοῦνται μεταξὺ τῶν ἀρχαίων ξανθῶν πρωτοτό-
 κων τῶν ἐκ τῶν στέρνων τῆς αὐτῆς μπρὸς ἄνευ
 βίας καὶ ὠδίνων δι' ἐντριβῆς ρευστοῦ τινος ἀποσπα-
 σθέντων, εὐκκριος βεβαιῶς θέλει θεωρηθῆ μισρά τις
 καὶ κατ' ἀνάγκην ἀτελής περιγραφή τοῦ καταστρα-
 φέντος ἀρχαίου μνημείου, μέλλουσα εἰς τὸ ἐξῆς ν' ἀ-
 ποτελέση, ὡς καὶ οἱ παλαιοὶ καὶ σεβάσμιοι λιθοί,
 μέρος ἀναπόσπαστον τῆς ἱστορίας τῆς νέας γεφύρας.
 Ἡρώδης ὁ Ἄττικοῦ, ὁ Κηφισιεύς ἐκεῖνος εὐεργέ-

¹¹⁾ Ὁ μεταξὺ τῶν ἐτῶν 1672 καὶ 1674 γράψας τὴν ἀφελῆ
 περὶ Ἀθηνῶν ἔκθεσιν ἀγαθὸς ἰησοῦτης πατὴρ Βαθίνος κάλλι-
 στα καταδεικνύει τοῦτο λέγων· «ἐκ τῆς καλλονῆς τοῦ πλάτους
 καὶ τοῦ μήκους τῆς γεφύρας (τοῦ Σταδίου δηλ.) εὐκόλως τις
 κρίνει ὅτι ὁ Ἰλισσὸς εἶχεν ἄλλοτε ἀφθονώτερον ὕδωρ ἢ σήμερον,
 διότι νῦν μία ἐκ τῶν καμαρῶν τούτων καὶ εἰς τῶν ἔλατων ὑ-
 περρακεῖ καὶ ἐν αὐτῷ τῷ χειμῶνι εἰς ἑλα τὰ ὕδατα τοῦ μικροῦ
 τούτου ποταμοῦ.» De Laborde, I. σ. 206 ἐν σημ.

¹²⁾ Πλάτωνος Φαῖδρος αὐτόθι. Ὁ Chandler παρενόησεν ἐν μέ-
 ρει τὸ χωρίον τοῦτο τοῦ Φαῖδρου, ἐκλαθὼν ἀντὶ κρήνης τα-
 λείας (fontaine) τὸ ἀπλῶς ῥέον ὕδωρ καὶ παραστήσας ὡς λ ο ὕ
 ο ν τ α ς τοὺς πόδας αὐτῶν τοὺς φιλοσόφους.— Ἡ δὲ τῶν καθο-
 λικῶν ἱεραποστόλων ἔκθεσις (1673) ἢ τις ἐγρησίουσεν ὡς βάσις
 εἰς τὸ σύγγραμμα τοῦ μὴ ἐλθόντος εἰς Ἀθήνας Guillet de St.
 Georges, περιεχίει τὰ ἐξῆς παρατηρήσεως ἄξια περὶ τῶν ὕδατιν
 τοῦ Ἰλισσοῦ· «ἡ γέφυρα ὑποστηρίζεται ὑπὸ τριῶν ἀψίδων καὶ
 ὑπ' αὐτὰς ἔρρεον ὁ Ἰλισσὸς ὅτε ἦτο ποταμὸς· διότι σήμερον τὸ
 βρεῖθρον εἶναι ξηρὸν. Ο Ἰ λ ι σ σ ο ς ε ἰ ς ε ἰ ς τ ῶ ν κ α ἰ δ ι γ ῆ
 ρ ε ἰ θ η εἰς ἀπείρουσος ὄχε τοὺς ἢ ἀμάρας (ri-
 goles) δ ι α χ ε ο μ ε ἰ ο υ ς δ ε ξ ι ᾱ καὶ ἀριστερᾱ.»
 De Laborde I. σ. 224 ἐν σημειώσει.

της καὶ υἱὸς εὐεργέτου τῶν Ἀθηνῶν, ὁ ἀνακαινίσας
 ἢ μάλλον ἐκ βάρων ἀνασκευάσας τὸ ὑπὸ Λυκούρ-
 γου τοῦ βῆτορος θεμελιωθὲν (350 π. Χ.) παναθη-
 ναϊκὸν Στάδιον, ὠκοδόμησεν ἰδίᾳ δαπάνη καὶ ἐκ
 τοῦ αὐτοῦ πεντελησίου λίθου ἀπέναντι τῆς εἰσόδου
 τὴν σήμερον ἀνοικοδομουμένην γέφυραν, διευκολυνο-

Ἡ γέφυρα τοῦ Σταδίου ἐν ἔτει 1750.

μένης οὕτω τῆς τε διαβάσεως τοῦ ποταμοῦ εἰς τοὺς
 θεατὰς καὶ τῆς ἐξόδου εἰς τὴν παναθηναϊκὴν πομ-
 πην ¹³⁾ καὶ προλαμβανομένου, λέγει ὁ Chandler,
 ἐπιλήσμων ὄσων τοῦ Ἰλισσοῦ κατηγορήσε, «παντὸς
 ἐκ τυχὸν ἐπερομένης πλημμύρας δυσυχήματος ¹⁴⁾.»
 Ὁ περιηγητὴς οὗτος καὶ ὁ δεκατέσσαρα ἔτη πρὸ αὐ-
 τοῦ εἰς Ἀθήνας ἐλθὼν Stuart ¹⁵⁾, ἔτι δὲ καὶ ὁ γάλλ-
 λος καλλιτέχνης Λερούα ¹⁶⁾ εἶδον καὶ περιέγραψαν

Ἡ γέφυρα τοῦ Σταδίου ἐξ ἀπίπτου ἐν ἔτει 1750.

τὴν γέφυραν αὐτήν, οἱ δύο οὗτοι μάλιστα καὶ ἐ-
 τύπωσαν ἐν τοῖς συγγράμμασιν αὐτῶν ἀκριβῆ τῆς
 γεφύρας ἀπεικονίσματα, ὡς εἰ προσέδραπον τὴν ἐν
 βραχεῖ χρόνῳ πλήρη αὐτῆς καταστροφὴν.

¹³⁾ Breton, Athènes, κεφ. VII, σ. 303.

¹⁴⁾ Αὐτόθι κεφ. XVI ἐν ἀρχῇ.

¹⁵⁾ Antiquités d'Athènes.

¹⁶⁾ Ruines des plus beaux monuments de la Grèce.

Ἡ γέφυρα ἐστηρίζετο, ὡς καὶ ἐν τῷ ἀπέναντι ἀντιγράφῳ τοῦ στουαρτείου ἰχνογραφήματος καταφαίνεται, ἐπὶ τριῶν ἀψίδων, ὧν ἡ μεσσία εἶχε πλάτος εἴκοσι ποδῶν, κατὰ τὴν ἐπιστολὴν τοῦ αὐτοχῶς σφαγέντος περιηγητοῦ Φρ. Βερνῶν (1676)¹⁷⁾. Οἱ δὲ λίθοι τῶν ἀψίδων ἦσαν ὑπερμεγέθεις, ἰσοπαχεῖς καὶ ἰσομήκεις καὶ ἀλλεπαλλήλως τοποθετημένοι ἄνευ πηλοῦ, καὶ τὸ πλάτος 22—23 μέτρων¹⁸⁾. Ἐπὶ τοῦ εὐρέως χώματος ἡ καταστρώματος (plate-forme), τοῦ σχηματιζομένου εἰς τὴν ἐπὶ τῆς ἀριστερᾶς ὄχθης ἄκραν τῆς γεφύρας, μοναχαὶ γυναῖκες ὑποκοδόμησαν μονὴν καὶ ἐκκλησίαν ἐγκαταλειφθεῖσας ὅτε αἱ Ἀθηναὶ ὑπὸ τῶν Τούρκων ἐκυριεύθησαν. Τὰ οἰκοδομήματα ταῦτα ἐκλείον ἐντελῶς τὴν εἰς τὸ Στάδιον ἀπὸ τῆς γεφύρας ἔξοδον, μὴ οὖσαν ἄλλως δυνατὴν ἢ διὰ τοῦ πυλῶνος τῆς ἐκκλησίας, ὡς ὁ πατὴρ Βαβίνος μαρτυρεῖ¹⁹⁾ κατὰ πᾶσαν δὲ πιθανότητα ἐστηρίζοντο τὰ μεσαιωνικὰ ταῦτα κτίσματα ἐπὶ πύλης θριαμβικῆς ἀρχαίας εἰς ἣν ἡ γέφυρα κατέληγε, διότι οὐ μόνον τοιαύτη ἐξήγησις ἀποδοτέα, κατὰ τὴν ὀρθὴν τοῦ De Laborde παρατήρησιν, εἰς τὸ σύνολον τῶν ἐπὶ τῆς γεφύρας οἰκοδομῶν, τὸ εἰκονιζόμενον ἐν τῷ σχεδίῳ τῶν καπουκίων, ἀλλὰ καὶ αἱ εἰκόνες τοῦ Leroy καὶ τοῦ Stuart παραπλήσιον τοιαύτην εἰς πύλην σχῆμα προσδίδουσι τῷ ἀπεικονιζομένῳ ἐρείπιῳ τῶν εἰρημένων οἰκοδομῶν²⁰⁾.

Κατεστράφη δὲ ἡ γέφυρα αὕτη ἐν ἔτει 1774 κατὰ τὸν συνήθη τῷ καιρῷ ἐκείνῳ τρόπον, κρημνισθεῖσα δηλονότι ὑπὸ τοῦ τότε ὀθωμανοῦ διοικητοῦ, εἰς ὃν τὸ ὑλικὸν ἐχρησίμευσε πρὸς διαφόρους οἰκοδομὰς, καὶ σήμερον οὐδὲν ἄλλο ὑπολείπεται ἢ μόνον τὰ δύο ἐκατέρωθεν ἀντιτειχίσματα ἀρκούντως καὶ αὐτὰ βεβλαμμένα²⁰⁾.

Τὰ παρατιθέμενα τρία ζωγραφήματα ἀπεικονίζουσι τὸ μὲν τὴν παρούσαν κατάστασιν τῶν τῆς γεφύρας ἀντιτειχισμάτων, ἀπέναντι τοῦ Σταδίου, τὸ δὲ τὴν γέφυραν αὐτὴν ὡς κυρίως ἐξωγραφῆθη ὑπὸ τοῦ ἄγγλου Στοῦαρτ, καὶ τὸ τρίτον τὴν πόρρωθεν ἀποψιν αὐτῆς ἀπὸ τοῦ ἐν τῇ ἀριστερᾷ ὄχθῃ κειμένου καὶ ἔκτοτε ὀλοσχερῶς καταστραφέντος ἰωνικοῦ ναύσταυρου, τοῦ Τριπολέμου ἵσως (*Παναγία εἰς τὴν πέτραν*), περὶ οὗ ἄλλοτε θέλει πιθανῶς γείνει ἐνταῦθα λόγος.

¹⁷⁾ De Laborde, I. σ. 231.

¹⁸⁾ Chandler, κερ. XV ἐν τέλει. — Stuart ἔνθα ἀνωτέρω. — De Laborde, I. σ. 206 ἐν σημειώσει. Breton ἔνθα ἀνωτέρω. — Spon, τόμ. II. σ. 123, μετὰ τοῦ ἔπισθεν σχεδίου τῶν Ἀθηνῶν εἰκονίζοντος τὸ σχῆμα τῶν τριῶν ἀψίδων.

¹⁹⁾ Spon, τόμ. Β' σ. 123. De Laborde, τόμ. II, σ. 18, τόμ. I, σελ. 78, 209 καὶ 228, ἔνθα καὶ τὰ ὑπὸ τῶν μοναχῶν γραφέντα σχέδια τῶν Ἀθηνῶν, κατὰ τὴν διπλῆν αὐτῶν ἔκδοσιν, περιέχοντα ἀτελῆ ἀλλὰ πολύτιμον τῆς γεφύρας εἰκόνα. — Breton ἔνθα ἀνωτέρω.

²⁰⁾ Breton, αὐτόθι.

Καὶ ταῦτα μὲν περὶ τῆς παλαιᾶς γεφύρας.

Νῦν δ' ὅτε ἔδοξε τοῖς ἐφόροις τῶν Ὀλυμπίων ὅπως ἀνεγείρωσιν αὐτὴν, δὲν ἦτο ἄρα γὰρ ὀρθότερον, λαμβανομένων ὑπ' ὄψιν τῶν ὑπαρχόντων σχεδίων, νὰ ἀνοικοδομηθῇ κατ' αὐτὰ καὶ τὰς ὑπὸ τῶν περιηγητῶν γιγνομένης γνωστὰς κυρίας βάσεις, ὅπως τὸ ἐπὶ γηραιῶν θεμελίων ἐγειρόμενον νέον οἰκοδομημα θεωρητῆται ἐν ταῦτῳ ἀρχαῖον, ἀναμιμνήσκη μᾶλλον τὰ παλαιὰ καὶ συνεχίζη οὕτω περισσότερον τὴν παρελθούσαν δόξαν πρὸς τοὺς παρόντας τῆς ἀναγεννήσεως ἀγῶνας; Σ.

ΠΟΙΗΣΙΣ.

Εἰς τὰ ΟΛΥΜΠΙΑ ΤΟΥ 1870 ΕΤΟΥΣ.

ὦ Ἕλλην, τῶν πατέρων σου σ' ἀρκοῦν λοιπὸν οἱ τάφοι;
Τὰς τεφροδόχους κάλπας των αἰώνια θ' ἀνακρινῆς;
Τὰς δάφνας τοῦ μετώπου των ν' ἀναμασσᾶς ἐγγράφη;
Ἀπόγονος νὰ λέγῃσαι; Πρόγονος σὺ δὲν θὰ γενῆς;
Ἄν θὰ γενῆς;

Τὸ παρελθὸν τὴν ἔψιν σου μὲ φῶς θὰ περιβάλλῃ,
Ὡς τὴν οὐρανὸν δόσαντος Φοῖβου ἀνταύγια χροσθῆ;
Θὰ μνημονεύῃς πάντοτε τί ἔπραξαν οἱ ἄλλοι,
Καὶ δὲν θὰ μνημονεύσῃ τις τί ἔπραξεν ποτὲ καὶ σὺ;
Ποτὲ καὶ σὺ;

Ἄν ἦρ' υἱὸς, καὶ σὺ πατὴρ θὰ γείνης καὶ ἡ μνήμη
Θ' ἀποσβεσθῇ γηράσκουσα τῶν πατραγαθίων;
Εἰς τὸν υἱὸν σου δὲν θ' ἀρκῆ τοῦ πάππου του ἡ φήμη,
Καὶ θὰ ζητήσῃ πατρικὴν. — Τί θὰ εἶπῃς εἰς τὸν υἱόν;
Εἰς τὸν υἱόν;

Θὰ εἶπῃς ὅτι σιδηρὰ σ' ἐμπόδισε παλάμη
Νὰ δροψῆς εἰς στεφάνους σου τὰς βδοδάφνας τῶν Τεμπῶν,
Καὶ τὸ ὑπνώτερον ξίφος σου κατάρθρωσιν νὰ κάμῃ
Ἀπὸ πολέμου φάσγανον εἰρηνικὴν στολὴν πομπῶν,
Στολὴν πομπῶν!

Φεῦ! θὰ εἶπῃς ἀλήθειαν. — Ἄλλ' ἔχει κ' ἡ εἰρήνη
Διὰ τοὺς στρατιώτας τῆς ἐλαίας εὐθαλῆ θαλλόν!
Ἐὰν τὴν δάφνην τῶν μαχῶν αἰμάτων βροῦς ἀδρόνη,
Ἰδρῶς πολύτιμος αὐτὸν εἰς στεφάνον πλέκει καλόν,
Πλέκει καλόν.

Ἔρχον κ' οἱ πρόγονοι ἡμῶν μετὰ τὸν Μπραθῶνα
Πύθια, καὶ Ὀλύμπια μετὰ τὰς Πλαταιάς.
Κ' εἰς σὲ μετὰ αἰματηρὸν δαφνοστεφῆ ἀγῶνα,
Φαιδρὰ καὶ ἐλαιοστεφῆς ἀνοίγεται Ὀλυμπιάς,
Ὀλυμπιάς! *)

(Ἀύγουστος 1870.)

ΑΓΓΕΛΟΣ ΒΑΣΙΛΟΣ.

(*) ΣΗΜ. ΠΑΝΔ. Τὸ ἀνωτέρω φόρματιον ἐγγράφη ὅπως ὑποβλήθη εἰς τὸν ποιητικὸν ἀγῶνα τῶν Ὀλυμπίων καὶ τοινοῦθ', κατὰ τὸ πρόγραμμα, εἰς ἀποδοκιμάζετο ἀγνοοῦμεν δὲ διὰ τί δὲν ὑπεβλήθη. Καὶ ἐπειδὴ ἐρμηνεύει μετὰ πολλῆς χάριτος καὶ ἀληθείας τὴν περὶ πατραγαθίων ἰδέαν τοῦ Μενάνδρου, οὗ τις οὖν τοὺς στίχους ἐδημοσίευσεν τὸν παρελθόντα μῆνα (σελ. 190), παρεκαλέσαμεν τὸν ποιητὴν νὰ ἐπιτρέψῃ τὴν ἐν τῇ «Πανδῶρᾳ» δημοσίευσιν αὐτοῦ.